

JOG, JOGI KULTÚRA ÉS JOGI HAGYOMÁNY

Avagy az összehasonlító történeti vizsgálódás kulcsfogalmai

VARGA Csaba
professor emeritus (PPKE JÁK)

1. Tudományfilozófiai előfeltevések

A valóság egy és egységes, egészében oszthatatlanul összefüggő. Az ember úgyszintén egy és egységes, egészében oszthatatlanul összefüggő. Az ember a valósággal találkozásában érzékszervi tapasztalatait gondolatilag feldolgozva a valóság-összefüggésből kiemeli – nyelvi eszközökkel megnevezi belőle – azt, ami számára történetesen releváns. Egyidejűleg az ember, miközben társaival közösséget épít, célszerű vagy kívánatos magatartásokból mintát formálva intézményeket hoz létre, amik halmazából azután további normatívumokat emel.

Egyes kultúrák világlátásában a valóság s benne az ember egyetlen folyamatszerű kontinuum, melybe bármiféle megkülönböztetés vagy ellentmondás kizárásán alapuló logika csak mesterségesen vihető be, amit az egymásba való átmenetek kizárólagossága s szakadatlansága amúgy is kivet magából. Ezzel a *távol-keletre* jellemző szemlélettel szemben a szcientizmus analitikus megközelítésével élő *nyugati* (legtisztábban germán filozófiai) hagyomány diszkrét, tehát elkülönült, pontosabban elkülöníthető¹ dolgokat vél megnevezései tárgyában, azok mozgásában pedig magukba a dolgokba beépült „törvényeket” gondol felfedezni. Ezek a *kontinentális* berögződések akkor, amikor megnevezéseiket fogalmak halmazává építik, ez utóbbiakat magukat a valóság-darabnak vizionálják, logikájukat pedig valóság-összefüggésnek érzékelik, aminek jegyében ennek az általánostól a konkrétig ívelő szintjeit deduktív sémákban vélik megfogalmazhatni. Ezzel szemben az elvont nyelvi műveletektől idegenkedő s kizárólag a mindennapok megújuló tapasztalatán nyugvó *angol* látásmód a fogalmiságban nem lát többet, mint egy folyvást megismételt tudományos megfigyelés eredményének kifejezésmódját, a logikában pedig az e körben következtetés levonásra

¹ Filozófiailag – angol kifejezésben – *discrete* (a latin *discernere* ‘elválaszt; elkülönít’ múltidejű melléknévi igeneve a latin *discrētus* ófrancia átvételéből).

vagy ellenőrzésre megfogalmazott (vagyis e célból preparált) kijelentések összefüggés-megállapítását, míg bármiféle repetíciónak „törvény” gyanánt állításában pedig az induktíve összeálló tapasztalati összegzések általánosító rögzítésének történetesen nyelvi fordulatait.²

Nyelvünk – a tudományé is – bizonytalan, szórt; ám látszólagos elégtelensége egyszersem az erőssége is. Az emberi gondolatközlés és gondolatrögzítés kizárólagos eszközeként, hosszú távon és használatának egyetemességére úgyszintén tekintettel, „az egyértelműsége törekvés és a sokértelműség kiküszöbölésének elvi lehetősége közti ellentmondás [...] válik [...] a nyelv...] kimeríthetetlen termékenységének alapjává.”³ A nyelvi kommunikációkban alkalmazott terminusaink mindig *faute de mieux* kifejezések, azaz jobb híján valók. Vagyis korántsem feltétlenül kifejtett fogalmiságok, de szükségképpen olyan megnevezések, amelyek magukat az elmondottakat értelmessé, intelligibilissé, vagyis a másik fél számára az adott szituációban érthetővé teszik. Ilyen szerepkört tölt be mind a fikciós vagy szimbolikus kifejtés, mind a példázás és az analogikum.

Immár a jog területére víve a nyelvi közvetítések, megjelenítések és/vagy egyenesen megtestesülések⁴ továbbgondolását, ebből adódik az arra rádöbbenés, hogy természetlen viták folyhatnak adott jelhalmazból álló megnevezés mögött meghúzódó eltérő fogalmiságok egymás közti tisztázatlanságából⁵ csakúgy, mint abból, ha nem tudatosítjuk magunkban előzetesen, hogy bár minden normatívum nyelvileg kifejezett, ezek közül csak egyesekben képviselnek az alkalmazott szavak egyszersem kifejtett fogalmiságokat, s csak ezen utóbbiakban képezhetünk *normarendszert* (ami logikai

² Részletesebben ld. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. [1996/1998.] Budapest, Szent István Társulat, 2004., jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. <http://mek.oszk.hu/14600/14633/>. Vö. még Yiftach FEHIGE (ed.): *Science and Religion East and West*. [Science and Technology Studies] Abingdon–New York, Routledge, 2016.; Fritjof CAPRA: *The Tao of Physics: An Exploration of the Parallels between Modern Physics and Eastern Mysticism*. [1975.] Boston, Shambhala Publications, ³1991.; Robert W[illiam] BENNETT: *Philosophy and Quantum Physics: East and West*. [Harvard University Thesis.] 1962. [Harvard University Library HOLLIS number 990037711700203941.]

³ LUKÁCS György: *A társadalmi lét ontológiájáról*. II. kötet. Szisztematikusan fejezetek. Budapest, Magvető, 1976. 200–201.; ill. VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világképében*. [Gyorsuló Idő] Budapest, Magvető, 1981. <http://mek.oszk.hu/14200/14244/>, 250.

⁴ Jogelméleti demonstrátori időszakomban a jog kapcsán a fogalom/nyelv/logika/retorika összefüggése, köztük a kölcsönös átfedés lehetősége/lehetetlensége foglalkoztatott, mert a marxizmus égisze alatti ill. a normativista megközelítések azonosságot írtak elő; saját gondolkodásom azonban eltérő s így önálló mezőket sugallt. Ez időből való VARGA Csaba: A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése. [1964.] In: VARGA Csaba: *Útkeresés. Kísérletek – kéziratban*. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2001. <http://mek.oszk.hu/15300/15346/>, 4–18.

⁵ Pl. – e számomra korai időben még csupán, de elégségesen a pozitíviztikus/dogmatikai s a szociologisztikus (és bennük a történeti és az aktuális), valamint eshetőlegesen a szintétikus beszédmódok tisztátalan összemosódásai tükrében – VARGA Csaba: A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése. *Állam- és Jogtudomány*, 1970/3. 589–613. (<http://mek.oszk.hu/15300/15303/>, 80–90.), amelyhez az irodalmi bátorítást egyetlen megjegyzés, Alf Ross: *Towards a Realistic Jurisprudence: A Criticism of the Dualism in Law*. Copenhagen, Munksgaard, 1946. 13. adta.

kategória) az egyébként a normatívumokat hordozó *szabályokból* (ami viszont nyelvi kategória) – olyan normarendszert, amit már egyszersem logikailag is kezelhetünk.⁶

Nincsen tehát királyi út. Szavaink nem önmagukban állanak. Voltaképpen lételemek, merthogy merőben virtuális projekciók, a kölcsönös emberi kommunikációban, a megértés jelbeszédének konvencionizált, vagyis egy jelként közösségi megegyezéssel történő elfogadottság/használat termékei. Attól s abban magunktól tehát nem is függetleníthetjük. Hiszen filozofikusan felbontott végső lényege szerint „a szó jelentése nem más, mint nyelvi használata”, hiszen „a szavak jelentését az általuk ténylegesen betöltött szerep hozza létre [...lévén...] az általunk látott világot az általunk választott szavak határozzák meg s adnak számára jelentést. Vagyis a világ nem más, mint amit magunk csinálunk belőle.”⁷

Bizonyos (és nem más) kifejezéssel élhetünk azért, hogy mondandónk tárgyát leírhatóbban megjelöljük. Ámde azzal (és nem mással) élhetünk azért is, mert kifejtésünk szöveggörnyezete vagy belső logikája (röviden: kontextusa), avagy képi kifejező vagy egyébkénti magyarázó ereje az adott nézőpontból történő megvilágítást és megnevezést indokolja számunkra.

Összegezve és voltaképpen tárgyunkra konkretizálva tehát, elvileg így a ‘jogi kultúra/kultúrák’ ill. ‘jogi hagyomány/hagyományok’ különféle szerzői feldolgozásokban található számos eltérő használata egyaránt jogosult lehet. Egyetlen előfeltétel, hogy kifejtésünkben az adott módon történő használat értelme világos legyen, és hogy pontosan e kifejezés adott használata legyen az, amellyel a leginkább kellően szolgálhatjuk majd, vagyis erősíthetjük megfogalmazásunk magyarázó erejét.

Mindez azonban csak a *szóhasználatról* szól. Mert adott *szó* használatával ugyanakkor kizárólag akkor fejezünk ki egyszersem *fogalmiságot*, ha e fogalmat ill. a mögötte álló tárgyat logikai tagadást eredményező megkülönböztetések sorával világunk összetevőinek a logikailag következetesen meghatározott s elemeiben szétválasztott osztályozási rendszerében már pontosan elhelyeztük. Persze ez sem lesz más, mint egy projekcionált valóság, konceptualizált modell a valóság leírásához. Semmiképpen sem biztosít(hat)ja adott *res* és *intellectus* teljes megfelelését, még kevésbé azonosságát, de hasznos eszköz lehet további vizsgálódáshoz. ‘Kultúra’, ‘jogi kultúra’ ill. ‘hagyomány’, ‘jogi hagyomány’ s más hasonló vagy nem-hasonló szavak használata tehát szabad, s e szabadság, persze, nyelvhasználati szokásokat vagy egyszerű divatokat egyaránt eredményezhet majd – immár a maga módján és útján.

⁶ Pl. VARGA Csaba: Szabály és/vagy norma; avagy a jog fogalmiasíthatósága és logizálhatósága. In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Regula iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben.* [Prudentia Iuris 22] Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004. 23–30. (<http://mek.oszk.hu/15100/15172/15172.pdf>, 147–157.)

⁷ Ludwig WITTGENSTEIN: *Philosophical Investigations.* (Ed. P. M. S. HACKER – Joachim SCHULTE.) Oxford, Wiley-Blackwell, 2009., 4th ed. 43. („the meaning of a word is its use in the language”); ill. Robert G. HAGSTROM: *Investing: The Last Liberal Art.* [2000.] New York, Columbia University Press, 2013. 91–92. („the meaning of words is constituted by the very function they perform [...] the world we see is defined and given meaning by the words we choose. In short, the world is what we make of it.”)

2. A ‘kultúra’ korai előfordulásai

Mindenképpen tanulságosnak ígérkezik érdeklődésünk mostani tárgya gondolkodás-történeti előzményeit számba venni s a ma számára aktualizálható üzeneteit elemezni. Nos, immár úgyszólván tudományos közhely annak megállapítása, hogy *jog és kultúra* mai kapcsolatba hozatalára⁸ elsődlegesen a komparatiztika, az antropológia és a szociológia körében zajló kutatások adtak ösztönzést.⁹ Ilyen összefüggésben, a ‘jog és kultúra’ nagyobb egységben és szükségképpen történő szerves találkozásának példázására talán elégséges egyetlen állásfoglalás, éppen a komparatiztika filozofikus elemzője részéről (aki történetesen később kifejtendő saját álláspontomat tesztelte, majd vette át):

„Az összehasonlító elemzésnek eleve feltételeznie kell, hogy a jog múlhatatlanul valamilyen nyelvben leledzik s ezzel megmásíthatatlanul valamiféle hagyományban gyökerezik, röviden tehát szükségképpen egy kultúra részese, vagyis kulturális jelenségként jelentkezik (amint hogy el sem képzelhető nélküle: *extra culturam nihil datur*).”¹⁰

A latin *colere/cultus*-gyökérzetű *cultivāre* (‘megművel’) származékeként, melyben mindvégig földművelést (pl. *āgrīcultūra*; *agriculture*) jelentett, maga a szó az angolban immár edukációs hatás értelmében 1691-től, ezáltal kiváltott társadalmi állapot értelmében – német hatásra – 1796-tól, ez utóbbi értékelt szintje jelzésként pedig 1867-től fordul elő.¹¹ Az a bizonyos német hatás a ‘*Kultur*’ herderi kultuszában jelentkezett: egyfelől maga az ember teremtette világ, a későbbi marxianus *második természet* – ami maga a kultúra, legalábbis amennyiben ettől, pontosan a kultúrától való szerveztettség teszi a valós természethez hasonlóan összefüggővé s egyetlen hatal-

⁸ A megismerésméleti háttérre ld. mindenekelőtt VARGA Csaba: *Comparatio a jogtudományban s a jogi oktatásban: Alaphelyzetek, érzékenységek és problémák egy multikulturális világban. Allam- és Jogtudomány*, 2018/3. 73–97. <https://jog.tk.mta.hu/uploads/files/2018-03-VARGA.pdf>, 76. és köv. Megjegyzendő azonban, hogy mai szekularizált terminus-használatunk már jobbra kerüli a kultusszal, gyökerében tehát a hittel való egykori közösséget. Vö. <http://lexikon.katolikus.hu/K/kultura.html>; és DOBSZAY László: *Kultúra és kultusz*. (Székfoglaló előadás. Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, 2007. december 13.) https://mta.hu/data/dokumentumok/szima/szekfoglalok/Dobszay_L_szl_Kultusz_s_kult_ra_sz_kfoglal.pdf. Mai értésének beszédes kifejezője egy mai publicisztikai megjegyzés: „A kultúra nem más, mint [...] az adott közösséghez tartozók együttműködése...] közös rend[j]ének a szabályozója.” ÓDOR László: *A nemzet fogalma, avagy multikulturalitás a XXI. századi Európában. Hítel*, 2008/2. 193–202. <http://epa.oszk.hu/01300/01343/00073/pdf/20080227-14758.pdf>, 201.

⁹ Vö. Sally Engle MERRY: *What is Legal Culture? An Anthropological Perspective. Journal of Comparative Law*, vol. 5., no. 2. (2010) 40–58.

¹⁰ Pierre LEGRAND: *Le droit comparé*. [1999.] [Que sais-je? 3478] Paris, Presses Universitaires de France, 2015. 82. [„L’analyse comparative doit tenir que le droit se situe infailliblement dans une langue, relèvé invariablement d’une tradition – bref, participe inévitablement d’une culture, se manifeste nécessairement culturellement (comment le droit serait-il jamais hors culture: *extra culturam nihil datur*).”]

¹¹ Az első két évszámra ld. Philip DURKIN (ed.): *The Oxford Handbook of Lexicography*. Oxford, Oxford University Press, 2016. 243–244., a harmadikra pedig <https://www.etymonline.com/word/culture>.

mas egységként egységessé –, másfelől azonban s egyidejűleg a *progrès* felvilágosultán kiterjesztett francia univerzalizmusával szembeszegezten bármely adott hely és idő vívmányának, a sajátként kifejlesztettnek (s így persze annak is, ami sajátyszerűen germán) a határozott védelme.¹²

Montesquieu klasszikus műve nyilvánvalóan még kizárólag a föld megművelése/megműveltsége (*culture de terre*) értelmében használja.¹³ A XIX. századnak pontosan közepén magyar szerző a jogi komparatiztika-tudomány szükségét vallatva jegyzi meg, hogy az ősi autochthónia elszigeteltségeiben még bármiféle ilyesmi kizárt, merthogy „A’ legrégebbi korban [...], midőn minden népnek külön nemzeti és vallásos elveken alapuló jogélete volt, e’ tudománynak legszükségesebb feltétele hiányzott.”¹⁴ Savigny viszont ekkor már egy évtizede elmélkedik egyebek közt „kultúra és jog párhuzamos útjáról”, amit majd *Volksggeist*-tanában fog kifejezhetni.¹⁵ S habár a francia mentalitás változatlanul viszolyog a *Kultur* mögött sejtett germán romanticizmustól (ráadásul ezért a XIX. század végén gyakorlatilag még magát a szóhasználatot is megtagadta, megfosztva magát csökönnyösen attól, hogy megnevezhetőség híján a német birodalmi *Kulturdiplomatie* intézményesen megtestesített s politikailag akkor hatalmas előnyt biztosító előrehaladásával szemben maga is valami hasonló kezdeményezéssel álljon elő¹⁶), a század végére a germán neokantianizmus termékeként mindazonáltal beérik a tudományok tény és érték, okság és érvény, *Sein* és *Sollen* közti szétválasztásának eredménye, vagyis a *Natur-* és *Kulturwissenschaften* különállása,¹⁷ amivel – nem mélyebb belátás termékeként,¹⁸ hanem egyszerűen *per definitionem* – a jog is magától értetődően a kultúrjelenségek közé osztályoztatik.

¹² David DANBY: Herder: Culture, Anthropology and the Enlightenment. *History of the Social Sciences*, vol. 18., no. 1. (2005) 55–76.

¹³ Közél három tucatnyi alkalommal in MONTESQUIEU: *De l’esprit des loix*. Genève, Barillot & Fils, 1748.

¹⁴ WENZEL Gusztáv: [az összehasonlító jogtudományról]. *Magyar Academiai Értesítő*, vol. X., no. 5. (1850) 293. és 295.

¹⁵ Friedrich Carl von SAVIGNY: *Vom Beruf unsrer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*. Heidelberg, J. C. B. Mohr, 1840. 38. („Parallelgang von Cultur und Recht”) – egyetlen írás, Einleitung. In: Max WEBER: *Wirtschaft und Gesellschaft*. vol. 3. Recht. (Hrsg. Werner GEPHART – Siegfried HERMES.) Tübingen, J. C. B. Mohr, 2000. 24. állítja egy hosszabb idézet részeként ezt a passzust, ám a műben magában magam nem tudtam rálelni –, másfelől Friedrich Carl von SAVIGNY: *System des heutigen römischen Rechts*. vol. I–VIII. Berlin, Veit und Comp., 1840–1849.

¹⁶ Böven mesél erről Aurélien SAUVAGEOT: *Magyarországi életutam*. Budapest, ELTE Eötvös József Collegium – Budapesti Francia Intézet, 2013. 305.

¹⁷ Ld. <https://de.wikipedia.org/wiki/Geisteswissenschaft>; teljes kifejeződésére pedig Heinrich RICKERT: *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*. [1902.] Tübingen, J. C. B. Mohr, 1926. 7. {Kultúrtudomány és természettudomány. (Ford. Posch Árpád.) [Ember és természet] Budapest, Franklin, 1923.}, összefüggéseire pedig Otto G. OEXLE (hrsg.): *Naturwissenschaft, Geisteswissenschaft, Kulturwissenschaft: Einheit – Gegensatz – Komplementarität?* [Göttinger Gespräche zur Geschichtswissenschaft 6] Göttingen, Wallstein Verlag, 1998. és Thomas GUTMAN: *Recht als Kultur? Über die Grenzen des Kulturbegriffs als normativer Argument*. [Würzburger Vorträge zur Rechtsphilosophie, Rechtstheorie und Rechtssoziologie 50] Baden-Baden, Nomos, 2015. III. fejt., 1. pont: »Kulturphilosophie«, 27–32.

¹⁸ Mint esetleg PÉTERI Zoltán: A jogi kultúrák összehasonlításának előtörténetéhez. *Állam- és Jogtudomány*, 2007/4. 509–526. ennek önálló teoretikus megalapozottságát gondolhatóvá teszi.

Mindez semmiképpen sem lebecsülendő mai érdeklődésünk szempontjából, ám mégis alárendelt jelentőségű. Merthogy az ebben részt vettek nem tettek lényegesen többet, mint hogy a – természetszerűleg természettudományi eszményiségű és dominanciájú – *science*-világban vagy annak lehetséges *simulacrum*aiban keresték csakúgy a jog, mint általában a társadalmi jelenségek s a merőben virtuálisként projekcionált humaniorák helyét.

Következésképpen, a ma perspektívájából nem is tekinthetjük szoros értelemben előtörténetnek. Feladatuk abban állt, hogy filozofikus spekulációval a természettudomány-tárgytól eltérő tárgyak roppant változatosságának egy azokat közösként befogadó kategóriát keressenek és találjanak – s ma is vállalható helyes érzékkel ez lett a *Kultur*¹⁹ –, amibe aztán egyes tárgyaikat, akár minden ilyen irányú további vizsgálódás nélkül is, egyszerűen belerakcsizhatték. Érdeklődésük tehát egészében klasszifikációs, betagoló volt, s nem a kérdéses tárgy mibenlétének a feltárására irányult.

3. A 'jogi kultúra' mint egyszerű képszerű kifejezés

Ilyen vagy hasonló hagyományba illeszkedett a 'jogi kultúra' inkább kifejező szóként, semmint teoretikusan végiggondolt terminusként, úgyszólván *in want of better*, azaz jobb híján történő – de, vélném, a saját körében teljesen kielégítő és védhető – használata.

3.1. Mint jogi kultúrhistoria vagy kultúrtörténet

Ennek egyik, sok évtized gyakorlata természetes jogán kultúrtörténetnek nevezett ága egy további bontáskor nyilván jogi specifikációt is kaphatott. Amikor ez divatba jött, *jogi kultúrhistoriaként* láthattak napvilágot furcsa perek, a joggal kapcsolatos s ma jobbára meghökkentő különös szokások. Már a két világháború közötti korban úgy vezettek különöskéig²⁰ valódi érdeklődéshez a múlt iránt, mint ahogyan a soproni Storno vagy a fraknoi Esterházy muzeális csudabogarak (természeti furcsaságok, az emberi *trouvaill*e végtelenségének vagy a mérhetetlen gazdagság bírhatnomságának egyébként haszontalan bizonyosságai²¹) az emberiség valóságos természeti vagy művészeti értékeihez.

¹⁹ Amennyiben az isteni teremtmény világában az ember teremtette többletet/másságot második természetnek nevezhetjük, úgy valóban, a kultúra maga a termék, míg a szellem – mely a *Natur-/Kulturwissenschaften* kategorizálásában mint *Geisteswissenschaften* a *Naturwissenschaften* második megnevezett, megnevezési gyakorlattá vált ellentétpárja lett – annak létrehozója.

²⁰ Ld. pl. Ráth-Végh István (1870–1959) úgyszólván csakis különöskéigből, szélsőségekből, érdekességekből, raritásokból összegyűjtött hatalmas korpuszát; munkássága háttérnek megvilágításaként vö. még RÁTH-VÉGH Istvánné: *Férjem története*. Budapest, Gondolat, 1970.

²¹ Pl. a <https://en.wikipedia.org/wiki/Fabergé>_egg szerint mint „a Romanov dinasztia és az Orosz Birodalom pompájának, hatalmának s gazdagságának szimbólumai” („symbols of the splendor, power and wealth of the Romanov dynasty and the Russian Empire”).

Eleinte csak gyűjtötték, majd célirányosan fel is dolgozták ezeket a jogi emlékeket,²² míg a közelmúltból mára építészeti, művészeti, jeleket és szimbólumokat, valamint ritualizmusokat kutató szakosodás következett be a ránk hagyományozott hagyaték történeti feltérképezéséből és feldolgozásából. Mivel egyfajta felhívás szerint „a jogi kultúrtörténet [...] elemzés tárgyává teszi a jogot a kultúrában, a kultúrában a jogot”,²³ a jogi és államhatalmi architektúrájának a viselkedéskultúrával együtt csakúgy vizsgálatra kell kerülnie benne, mint a professzionális vagy laikus (akár ún. népi) jogi stílusnak.²⁴ A jogi szocializáció megnyilvánulásának feltárása és tanulmányozása ez, akár csak – valamelyest távolabbról – a *law and literature* vagy a *law and art* típusú feldolgozások monumentumai.²⁵

3.2. Mint a jog kiteljesedése

Valóságos funkcióbetöltése, vagyis társadalmi rendbiztosításával egyszersmind a társadalmi lét humanizálása tekintetében a jog merőben formai jegyekkel absztrahált önképe és a gyakorlatában tanúsított valósága eltérhet egymástól. Ebből adódóan – írtam bő három évtizede –

„Amennyiben a ‘jogi kultúra’ nem olyan tartalmatlan fogalom, mely önmaga hiányát is kívánja jelölni, úgy jelenkori jogrendszereinkben a pozitív jog minőségével rendelkező szövegek kibocsátásának mezítelen ténye és az a kérdés, hogy mindez mennyiben épít jogi kultúrát – mennyiben emel a jog képében olyan szűrőt, mely nemcsak az uralkodó hatalom nevében és érdekében meghivatkozott és kikényszerített, de valóságos társadalmi intézménnyé emelkedve minden irányban keretet szab, mértéket jelöl és közvetít –, nagy mértékben elszakadhat egymástól. A ‘jogi kultúra’ ugyanakkor nemcsak a jog gyakorlati összetevőit, szociológiakumulát rejti magában, de – egy sajátos részterület sajátos kultúrájaként – közvetlenül is utal a társadalom általános érintkezési, politikai (stb.) kultúrájára.”²⁶

²² Pl. Jacob GRIMM: *Deutsche Rechts Alterthümer*. Göttingen, Dieterichen Buchhandlung, 1828. https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10623104_00005.html; és Hans FEHR: *Das Recht im Bilde*. [Kunst und Recht I] Erlenbach–Zürich, etc., E. Rentsch, 1923. 194.

²³ KAJTÁR István: Jogi stílusunk kultúrtörténeti gyökereiről. In: HAMZA Gábor – KAJTÁR István – ZLINSZKY János (szerk.): *»Exige mentis opus doctae, Methodoque reducta...«: Tanulmányok Benedek Ferenc tiszteletére*. [Acta Iuridica auctoritate Universitatis Pécsi publicata 123] Pécs, 1996. 124.

²⁴ Kiemelkedő magyar példaként ld. KAJTÁR István: *Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe*. [Dialóg Campus szakkönyvek / Institutiones juris I] Budapest – Pécs, Dialóg Campus, 2004.

²⁵ Áttekintésükre ld. VARGA Csaba: Irodalom? Jogbölcselet? *Magyar Napló*, 2007/8. 17–22. {valamint *Iustum Aequum Salutare*, 2007/2. 119–132. <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20072sz/11.pdf>}; ezen terület magyar produktumaira pedig a Nagy Zsolt, H. Szilágyi István és Fekete Balázs, illetőleg Takács Péter írta/szerkesztette kiadványokat.

²⁶ Csaba VARGA: Rechtskultur – Denkkultur: Einführung zum Thema. In: Erhard MOCK – Csaba VARGA (szerk.): *Rechtskultur – Denkkultur*. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 35] Stuttgart, Franz Steiner Verlag Wiesbaden, 1989. 9–13. {Eredetileg: VARGA Csaba: A modern formális jog és kultúrája: kihívások, buktatók. *Jogtudományi Közlöny*, 1988/1. 53–55. (<http://mek.oszk.hu/14500/14525/>),

Nos, 1988-ban fogalmaztam így, még a szocializmusnak nevezett diktatúrában, mikor már megkaptam a megtisztelő felkérést a következő év augusztusára, hogy a Nemzetközi Jog- és Társadalomfilozófiai Társaság XIV. vilákkongresszusán (Edinburgh) plenáris előadást tartsak mintegy ezer résztvevő előtt; és már gondolatban (a vállalhatósággal adott politikai helyzetünkben és saját, kényessé válható helyzetemben vívódva) készültem arra, hogy az ún. szocialista jog jogiségének mintegy alkati csökköttségéről fogok majd szólni: arról, hogy mivel úgynevezett jogunk a mindenén átgázoló érdek-vezérelt politikumnak eleve őszintétlen díszlete csupán – tartalmilag tehát nagyrészt félrevezető hazugság, merő álca –, különválnak benne a formális és a tartalmi jogvalóság.²⁷ A gondolat mindazonáltal fogalmiságként is vonzóan tűnhetett, hiszen egy évtized múltán, kiegyensúlyozott körülmények közt is termékenynek mutatkozott. Merthogy egy német filozófus, Georg Mohr, úgy rezonált már erre a ‘jogi kultúra’-gondolatra, hogy nem más az, mint „az összes magatartást szabályozó norma átfogóan integrált összefüggése – feltéve, hogy mindezek egy igazságos társadalmi szervezet követelményeihez tartoznak vagy legalább is e tekintetben relevánsak”.²⁸

3.3. Mint jogi kulturáltság

Ugyancsak élhető használati lehetőség a jogi kultúrának *jogi kulturáltsággént* történő felfogása,²⁹ amikor is – szocialista időszakunkban különösen dívott ez – a jogtudat és jogismeret, jogkövetés, jogdogmatika (stb.) differenciált kimunkáltságát értették sokan e kifejezésen, egészen odáig, hogy – ma is elterjedten – a megnevezések e körébe von-

222–224.); Idézi Georg MOHR: Zum Begriff der Rechtskultur. In: Werner GOLDSCHMITT (hrsg.): *Kulturen des Rechts*. Hamburg, Meiner, 1998. = *Dialektik*, no. 3. (1998) 14.

²⁷ VARGA Csaba: Mi kell a joghoz? *Valóság*, 1989/3. 1–17. (<http://mek.oszk.hu/14700/14759/>, 27–49.) {Eredetileg: Csaba VARGA: Liberty, Equality, and the Conceptual Minimum of Legal Mediation. In: Neil MACCORMICK – Zenon BANKOWSKI (ed.): *Enlightenment, Rights and Revolution. Essays in Legal and Social Philosophy*. Aberdeen, Aberdeen University Press, 1989. 229–251.}

²⁸ MOHR (1998) i. m. 42–43. („integrative Gesamtzusammenhang aller verhaltensregulierenden Normen, sofern diese unter der Forderung gerechter sozialer Organisation stehen oder wenigstens im Hinblick darauf relevant sind.” / „integrative overall connection of all behaviour-regulating norms, insofar as they are under the demand of just social organization or are at least relevant in this respect”). E megközelítés terméketlensége azonban egy bő évtized múltán már befejezte a szerzőjét az emberjogiség globális uralomrajutásának utópiájába, amikor is majd – úgymond, mint véli – valóban az igazi helyén lesz a jogi kultúra; vö. Georg MOHR: Was ist eine Rechtskultur? In: Hans Jörg SANDKÜHLER (hrsg.): *Recht und Kultur: Menschenrechte und Rechtskulturen in transkultureller Perspektive*. [Philosophie und Transkulturalität 13] Frankfurt am Main (etc.), Peter Lang, 2011. 9–20. és – a terminus változatos alkalmazásainak rigorózan teljességre törekvő katalógusával – Georg MOHR: Rechtskultur. https://www.unesco-phil.uni-bremen.de/Texte_zur_Vorlesung/Rechtskultur.pdf {valamint in: Stefan GOSEPATH – Wilfried HINSCH – Beate RÖSSLER (hrsg.): *Handbuch der politischen Philosophie und Sozialphilosophie*. Vol. II. Berlin–New York, de Gruyter, 2008. 1980–1987.}.

²⁹ Pl. <https://moly.hu/konyvek/h-szilagyi-istvan-fekete-balazs-nagy-tamas-szerk-iustitia-mesel/>; vö. korábbi időkből még KIRÁLY Ernő: Jogi kultúra és kulturált jog. *Korunk*, 1980/6. 401–404. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00510/pdf/EPA00458_Korunk_1980_06_401-404.pdf.

ják a *jogi alapműveltséget* s az annak biztosítására szolgáló „jogi mindentudó” vagy éppen jogi enciklopédia típusú kiadványokat úgyszintén.³⁰

3.4. Mint a jog és használata egyébkénti állapota

Végezetül – egyéb besorolhatóság hiányában – e körbe vonhatjuk azokat a szóhasználatokat, amelyek egyszerűen saját joguk feltételezett szellemiségét írják le,³¹ egész jogrendszereket hasonlítanak össze,³² netalán azok közt olyan végletek különbségét tudva kimutatni, mint ami például a jognihilizmus és egy jogásznemzet éthosza közt feszül,³³ avagy valamely adott kultúrán belül elemeznek egy éppen fejlődése adott szakaszában feszítő, ámbár jövője elérésében segítő ellentmondást,³⁴ vagy valamiféle domináns kultúrán belül akár védendő,³⁵ akár problémás, de mindenütt ható makacs jelenléte folytán így vagy úgy mégis figyelembe veendő és kezelendő³⁶ szubkultúrát specifikálnak.

³⁰ Az Institut Michel Villey (Paris) reprezentatív kiadványaként ld. pl. Denis ALLAND – Stéphane RIALS (dir.): *Dictionnaire de la culture juridique*. [Quadrigue-Lamy] Paris, Presses Universitaires de France, 2003.

³¹ Pl. Dominique LEFÈVRE: L'esprit de la culture juridique française. *Revue Juridique Thémis*, vol. 12., No. 44. (1962) 255–271.

³² Pl. széles körben Susan S. SILBEY: Legal Culture and Cultures of Legality. In: John R. HALL – Laura GRINDSTAFF – Ming-Cheng LO (ed.): *Handbook of Cultural Sociology*. [Routledge International Handbooks] London–New York, Routledge, 2010. 470–479. http://anthropology.mit.edu/sites/default/files/documents/silbey_legal_cu.pdf; szűk összevetésben pedig Koichiro FUJIKURA: A Comparative View of Legal Culture in Japan and the United States. *Law in Japan*, vol. 16. (1983) 129–134.; vagy éppen Herbert KÜPPER: A magyar jogi kultúra egyes jellegzetességei összehasonlító perspektívából. In: JAKAB András – GAJDUSCHEK György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota*. Budapest, MTA TK JTI, 2016. 131–141. https://jog.tk.mta.hu/uploads/files/06_Herbert_Kupper.pdf.

³³ Pl. Angelika NUSSBERGER: Rechtsstaatlichkeit und Rechtskultur: Zu unterschiedlichen Leitbildern und Traditionen bei der Umgestaltung der Rechtssysteme in Russland und Ungarn. In: Nóra CHRONOWSKI (ed.): *»Adamante notare«: Essays in Honour of Professor Antal Ádám on the Occasion of his 75th Birthday*. [Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs publicata, vol. 135.] Pécs, PTE ÁJK, 2005. 116–130.

³⁴ Pl. Paul-Ludwig WEINACHT: Montesquieu und die doppelte Rechtskultur im alten Frankreich: Gewohnheitsrecht und Gesetzesrecht. *Der Staat*, vol. 36., no. 1. (1997) 118–132. a partikuláris szokásjogiság és az államként központosító törvényhozás küzdelme bemutatásaként.

³⁵ Ilyen pl. Harvey J. KIRSH: Conflict Resolution and the Legal Culture: A Study of the Rabbinical Court. *Osgoode Hall Law Journal*, vol. 9., no. 2. (1971) 357.; azzal a megfontolandó végkövetkeztetéssel, hogy „Az állami jogra ennek nyomán az a feladat hárul, hogy bátorítsa azon jogi alrendszerek fejlődését, amelyek résztvevőik elégségesen elsajátított értékei szilárd alapot nyugszanak, lehetővé téve ezek integráló s megerősítő szerepének betöltését.” („The role remaining for State-law is to encourage the development of legal sub-systems which are solidly grounded in value structures sufficiently recommended to sub-system participants, to permit the legal sub-system to function in its integrating-reinforcing role.”)

³⁶ Ilyen pl. Keith S. ROSENN: Brazil's Legal Culture: The Jeito Revisited. *Florida International Law Journal*, vol. I., no. 1. (1984) 1–44. Tömör jelenségleírását e tárgynak egyébként az általa megidézett Phenor J. EDER: Law and Justice in Latin America. In: *Law: A Century of Progress 1835–1935. (Contributions in Celebration of the Anniversary of the Founding at the School of Law of New York University.)* Vol. I. New York, New York University Press, 1937. 42–43. adja: „akár alacsony, akár csúcshoz, az állam közegei saját jogot alkotnak, ami bár történetesen eltér a voltaképpeni jogtól, általános helyesléssel

4. 'Jogi kultúra'-fogalom mint adott jogrendszer alkotóeleme

A hivatása és alapművei szerint amerikai jogtörténész, ám jogszociológiai és jogelméleti berkekbe egyaránt bejáratos Lawrence W. Friedmannak köszönhető a 'jogi kultúra' első és saját körében ma is érvényesnek tartott megfogalmazása.

Elsőként 1969-ben, bármely működő jogrendszer összetevőiként szólt a (1) kulturális, (2) strukturális, valamint (3) a voltaképpeni tartalmat adó komponensekről, mint amelyek szerinte (1) „értékek és beállítódások, melyek a rendszert összetartják, meghatározván helyét a társadalom egészéként vett kultúrájában”, (2) „maguk az intézmények, az általuk felvett formák s az általuk véghezvitt folyamatok”, valamint (3) „maga a jogi szabályanyag” – tehát egy olyan összesség, amik egységükben „egy ezek kölcsönhatásával jogrendszernek nevezett totalitást alkotnak”.³⁷ Monografikus feldolgozásában 1975-ben a fentieket megerősítve a jognak már „életet és valóságot” adó *input/output* interakciók végtelen folyamataként ír ugyanő a jogi kultúráról.³⁸ Majd az 1990-es évektől indulóan kezd ezen is tovább finomítani. Eszerint, toldja az eddigiekhez még 1990-ben, „a jogi kultúra a jog közvetlen forrásaként hat, mint egyensúlyi helyzetben változatlanul maradásra vagy változtatásra hajtó erő”.³⁹ 1992-ben viszont azért, hogy fenti meglátását kiaknázza immár célzott – lényegében szociológiai – kutatásokat se-

találkozik, amennyiben a józan ész pontosan ezt diktálja.” („civil servants, be they small or powerful, create their own law. Although this law does not happen to correspond with the original law, it meets with general approbation, provided that it is dictated by common sense.”) Mint Charles MORAZÉ: *Les trois âges du Brésil: Essai de politique*. [Cahiers de la Fondation nationale des sciences politiques] Paris, Colin, 1954. 195. hozzászólás, „olyan leleményes eljárásról van szó, amelyben a lehetetlen elérhetővé, az igazságtalan igazságossá, az illegális pedig jogszerűvé válik.” („an ingenious maneuver that renders the impossible, possible; the unjust, just; and the illegal, legal.”)

³⁷ Lawrence W. FRIEDMAN: Legal Culture and Social Development. *Law & Society Review*, vol. IV., no. 1. (1969) 29–44. 34. („values and attitudes which bind the system together, and which determine the place of the legal system in the culture of the society as a whole [...] The institutions themselves, the forms they take, the processes that they perform”; valamint „laws themselves”: „a totality which [...] we will call the legal system [...] in which structural, cultural, and substantive elements interact with each other”) Ez lett a modellje olyan későbbi törekvéseknek, amelyek a jogi kultúrát gondolati és intézményi alkotókra egyszerűsítették le, olyan meghatározáshoz érkező el, melynek tükrében „a jogi kultúra intézményszerű gyakorlatok révén operacionálissá tett eszmékből és várakozásokból tevődik össze.” Jørn Øyrehagen SUNDE – Knut Einar SKODVIN (ed.): *Rendezvous of European Legal Cultures*. Bergen, Fagbokforlaget, 2010. & <https://aberdeenunilaw.files.wordpress.com/2017/05/an-introduction-to-legal-culture.pdf> 11. („legal culture is ideas and expectations of law made operational by institutional (-like) practices.” / „intellectual structure” & „institutional structure”)

³⁸ Lawrence M. FRIEDMAN: *The Legal System: A Social Science Perspective*. New York, Russel Sage Foundation, [1975]. 15. („life and reality”). Nem véletlen, hogy mai címszószerű tárgyalása – https://en.wikipedia.org/wiki/Legal_culture – is bár nem támadhatóan, de nem is igazán felvilágosítóan, „kölcsönhatásoknak a kihívás és válasz paradigmája szerinti időleges kimenetelei” („temporary outcomes of interactions [that] occur pursuant to a challenge and response paradigm”) gyanánt határozza meg a jogi kultúrát.

³⁹ Lawrence M. FRIEDMAN: The Concept of the Self in Legal Culture. *Cleveland State Law Review*, vol. 38., no. 4. (1990) 517–534. 534. („legal culture [...] acts as the immediate source of law, the impetus for legal stasis or change.”)

gíthessen elő, „a joggal s a jogintézményekkel szembeni vélemények, beállítódások, értékek és várankozások” belső (azaz professzionális jogászi) és külső térreumai közt tesz immár különbséget,⁴⁰ amiknek rögvest – 1994-ben folytatva – empirikus adatolását és számszerűsíthetőségét is bizonygatja, hiszen „a jogi kultúra mérhető közvetlenül, az emberek megkérdezésével, de közvetve is, azáltal, hogy megfigyeljük, miként cselekszenek az emberek, és abból, amit látunk, beállítódásaikra következtetünk”.⁴¹

Ám végül⁴² gyakorlatilag lemond az egészről, mert – mint kudarcának hangot ad – a ‘jogi kultúra’ mint a vizsgálódás tárgy-meghatározása túl általános; sokértelmű és számos használatú; kriterialitások híján empirikus kutatásban ezért operatív célra nem meghatározható s így nem is használható; végső megítélésében így egy „bajos fogalmat” takar.⁴³

Ez a gyakorlatilag öncsődbe vivő gondolattörténeti alakulás ugyanakkor éppen alkalmas arra, hogy feltárja maga a ‘jogi kultúra’ terminusként használatának lehetőségeit – és egyszersmind korlátait is. Mert Friedman személyében a történész az amerikai jog formálódását vizsgálta, s ebben érzékeltte különféle tényezők játékának az állandóságát visszatérően meghatározó/alakító voltát. Egy három komponensű, ma is vállalható jogkép, valójában megállapítás lett ennek általánosításából, s abban egy általa feltárt végtelen és soha nem lankadó dinamizmus jelenlétének és működésének a meglátása – függetlenül attól, vajon egyensúlyi helyzetek időleges és látszatszerű mozdulatlanságáról vagy éppen kifejezett változásról legyen is valamely adott idő- és jogmetszetben szó. Mihelyst viszont mindezt a jog ontikumából magából kitessékeltte a jog környezetébe, hogy „jog és társadalom” kettősségében most már az utóbbi oldaláról, vagyis az immár létezőnek s működőnek feltételezett jog általi és iránti *re-akció*król tájékozódva, azaz szociológiai eszközökkel mérhessen és kvantifikáltathasson, a ‘jogi kultúra’ terminusként történő használhatóságában – joggal – elbizonytalanodott.

Vajon tehát az eddigiekből kitűnően tényleg „reflektálatlan” terminusról,⁴⁴ vagyis fogalom helyett merőben egy tárgyra mutató szóként alkalmazott kifejezésről van itt szó? Vagy inkább – valaminő *Jolly Joker* jellegű szerepbe eséssel, egy *Mädchen für alles* típusú, mindent megoldó *panacea* gyanánt felfedezett, majd a hívek, követők, al-

⁴⁰ Lawrence W. FRIEDMAN: Legal Culture. (1992) In: <https://www.encyclopedia.com/politics/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/legal-culture> (external/internal: „opinions, attitudes, values, and expectations with regard to law and legal institutions”).

⁴¹ Lawrence M. FRIEDMAN: Is There a Modern Legal Culture? *Ratio Juris*, vol. 7., no. 2. (1994) 119. („We can measure it directly, by asking people questions; or indirectly, by watching what people do and inferring their attitudes from what we see.”)

⁴² Merthogy utóbb védte még azzal pozícióját – amiben persze igaza volt, ld. Lawrence M. FRIEDMAN: The Concept of Legal Culture: A Reply. In: David NELKEN (ed.): *Comparing Legal Cultures*. [Socio-legal Studies Series] Aldershot, Dartmouth, 1997. 33–40. –, hogy a meghatározatlan körvonalakból eredő meghatározhatatlanság éppen nem kivételes a társadalomtudományok számos alapfogalma tekintetében sem.

⁴³ Lawrence M. FRIEDMAN: The Place of Legal Culture in the Sociology of Law. In: M. FREEMAN (ed.): *Law and Sociology*. [Current Legal Issues 8] Oxford, Oxford University Press, 2006. 185–199. („a troublesome concept”)

⁴⁴ Magát a kifejezést használja FEKETE Balázs: A kortárs »jogi kultúra« fogalom eredete: Lawrence M. Friedman a jogi kultúráról. *Iustum Aequum Salutare*, XIII.évf., 2017/1. 37.

kalmazók, s végül a parttalaná tágitó élősdi mozgalmárság izmus-alkotó rajongásával kiterjesztett⁴⁵ – „ernyő-terminusról”⁴⁶

5. A ‘jogi kultúra’ mint szociológiai indikátor

A társadalom felépítését s az abban rejlő kölcsönös kapcsolatokat vizsgálva a szociológia eleve strukturális és magatartási minták felmutatására és elemzésére épül, így kulcsfogalomként él a ‘kultúra’ fogalmával, mely számára – noha minden egyszerűsmind szimbolikus jelentőségű benne – nem egy zárt és formalizálható kód- vagy normarendszer, hanem jelentésháló, kutatása pedig értelmezés; hiszen lényege szerint nem más, mint „a valóságos elképzelésének a sajátos módja”.⁴⁷ Nem véletlen ezért, hogy – noha meghatározatlan, s így aligha operatív⁴⁸ – tudományos leírásokban s magyarázatokban indikátorként kezdték el használni e fogalmat, a jog területén például mint „az érvényes jogrendszer elfogadásával, értékelésével, bírálatával és valóságba ültetésével kapcsolatos gyakorlatok és értékek összességét”.⁴⁹

Világos tehát, hogy itt egymásra vetítetten két ismerettárgy közötti összefüggés tartalmáról van szó: arról, hogy a társadalom egyedei miként viszonyulnak a társadalom egészét meghatározó, abban ugyanakkor bizonyos önállósággal és automatizmussal munkáló joghoz.

⁴⁵ Az izmusok természetéről ld. Gilbert RYLE: Taking Sides in Philosophy. *Philosophy*, vol. 12., No 47. (July 1937) 317–332.; és George BUCHANAN: To Use or Not to Use – The Intellectual Historian and the Isms: A Survey and a Proposal. Cesare Cuttica [*Études épistémè: Revue de littérature et de civilisation*], No. 23. (2013) in <https://doi.org/10.4000/episteme.268> <https://journals.openedition.org/episteme/268>. Számomra saját korábbi meggyőződésemet az oxfordi emigráns lengyel hajdani sztálinista filozófus erősítette meg, mikor a marxizmus jövődő sorsát az újplatonizmus eltűnéséhez, mert bármi továbbvihető gondolatának újabb iskolákban majdani feloldódásához hasonlította. Korabeli vitaanyagként ld. E. P. THOMPSON: An Open Letter to Leszek Kolakowski. *The Socialist Register*, vol. 10. (1973) 1–100. <https://www.marxists.org/archive/thompson-ep/1973/kolakowski.htm>; majd megerősítésül Leszek KOLAKOWSKI: *Main Currents of Marxism: Its Rise, Growth, and Dissolution*. Vol. I–III. Oxford, Clarendon Press, 1978.

⁴⁶ Magát a kifejezést használja Balázs FEKETE: Inconsistencies in the Use of Legal Culture in Comparative Legal Studies. *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, vol. 25., no. 5. (2018) 551–564. („umbrella term”)

⁴⁷ Clifford GEERTZ: *The Interpretation of Cultures. Selected Essays*. [Harper Torchbooks] New York, Basic Books, 1973.; ill. Clifford GEERTZ: *Local Knowledge. Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York, Basic Books, 1983. 184. („part of a distinctive way of imagining the real”)

⁴⁸ A tapasztalatot jelentéstejessé formáló kultúra ugyanakkor maga formátlan marad Franz BOAS: *Race, Language and Culture*. New York, Macmillan, 1940.; és nyomában Marshall SAHLINS: *Culture and Practical Reason*. Chicago, University of Chicago Press, 1976. 70. („remains unformulated by the human group that lives it.”) szerint.

⁴⁹ Adam PODGÓRECKI: *Prestiz prawa*. [Warszawa], Książka i Wiedza, 1966. 179–180. („the entirety of practices and values related to acceptance, evaluation, criticism, and implementation of the legal system in force”)

5.1. Erhard Blankenburg

Tudománya művelésének kimagasló alakjaként egy Amszterdamban működő német⁵⁰ jogszociológus, Erhard Blankenburg kezdte a jogi kultúra indikátorként történő használatát azért, hogy megfelelő korrelációk kidolgozásával jogrendszereket összemérhesen.⁵¹ Mintaként átvéve, szerzőtárssal hamarosan ő épített ebből egy olyan kritériumhalmazt, amellyel úgymond saját jogi kultúráját leírhatta – meglehetősen különmű elemekből összeszöve, mint amilyen a normák és jogintézmények, a jogkövetés, valamint a jogászi/nemjogászi jogtudat.⁵² Egy későbbi és újabb összehasonlító elemzésénél ezeket az összetevőket már – a jogi viselkedés, jogi tudat, jogi intézmények, és a voltaképpeni jog kategóriáiban⁵³ – kategorizálta is; majd teljességgel újraprofilizálta egy immár valóban szélesebb körű (történetesen közép-európai) összevetésben, amelyben a képzés, a hivatás, a jogsegély, a civil és büntető igazságszolgáltatás és az igazgatási jogszolgáltatás, valamint az alkotmánybíráskodás kérdésköreire specifikáltan már kutakodhatott.⁵⁴

5.2. David Nelken

Teoretizáltabb utat futott be David Nelken, egy Angliában s Olaszországban párhuzamosan működő jogszociológus. A jogi kultúra indikátor-szerepben történő felhasználását ő is konkretizáló kulcsfogalmakkal kezdte – bírák/ügyvédek szerepe, a *rule of law* és a *due process* jelentései, szerződés-fogalom –, hogy létrehozassa „a jogi kultúra releváns vonásai »ideáltipikus« tipológiáját”.⁵⁵ További munkáiban tisztázta, hogy a jogi kultúra „azon módon mutat fel különbségeket, ahogyan a jog egyes vonatkozásai maguk is a társadalmi szerkezetnek s kultúrának a jog társadalmi helyét létrehozó és

⁵⁰ Amint a mostanában elhunyt teoretikus, Werner Krawietz barátom még Münsterben az 1980-as években felvilágosított, az új baloldal hírnökeiként a német jogszociológusok elvben kivívták maguknak egyetemi akkreditációjukban a saját jogú elismerést. Maguk az egyes egyetemek azonban ennek mint ideologikus nyomásnak ellenálltak; s a német jogszociológusok nem rövid időn át csakis külföldön – a Benelux államokban, Ausztráliában (stb.) – nyerhettek jogszociológusként professzori stallumot és intézményi önállóságot.

⁵¹ Például Erhard BLANKENBURG: Cultures juridiques comparées. *Droit et Société*, No. 16. (1990) 321–330. (https://www.persee.fr/doc/dreso_0769-3362_1990_num_16_1_1093) tényleg markáns különbségeket mutat ki, amennyiben például a perlési gyakoriság és a bírói/ügyvédi állomány nagysága tekintetében Japánnal összevetve ekkor Ausztria s Belgium tízszeres, fellebbezés tekintetében pedig egyenesen harmincszoros – tehát különválasztott csoportképzéshez valóban szignifikáns – többletet mutatott fel.

⁵² Erhard BLANKENBURG – Freek BRUINSMAN: *Dutch Legal Culture*. Deventer–Boston, Kluwer Law and Taxation, 1991. 52.

⁵³ Erhard BLANKENBURG: Patterns of Legal Culture: The Netherlands Compared to Neighboring Germany. *American Journal of Comparative Law*, vol. 46., no. 1. (1998) 1–42. (legal behavior / legal consciousness / institutional features / substantive law)

⁵⁴ Erhard BLANKENBURG: *Legal Culture in Five Central European Countries*. [wrr Working Documents W111] The Hague, 2011.; a magyar alfejezetbe belevonva régi baráti vitapartnerként a jelen sorok szerzőjét is.

⁵⁵ David NELKEN: Disclosing/Invoking Legal Culture: An Introduction. *Social & Legal Studies*, vol. 4., no. 4. (1995) 443. („to construct a typology of »ideal types« of relevant features of legal culture”)

feltáró tágabb kereteibe ágyazódnak”.⁵⁶ Ennek megfelelően – írta – „Legáltalánosabb értelemben a jogi kultúra a jogilag irányított társadalmi viselkedés és hozzáállás viszonylagosan megállapodott mintái leírásának az egyik lehetősége.”⁵⁷

Am ha egyszerűen „feltörendő ez a fogalom”,⁵⁸ amint ezt az ezután elburjánzó viták sorában hangsúlyozták, úgy mégis miért van, miért beszélünk róla, és mire jó egyáltalán? Nos, szerzőnket már ezekben a vitáiratokban számosan figyelmeztették az általa kifejlesztett koncepció eredendő gyengeségére, jelesül arra, hogy

„A kultúra fogalma nem annyira erőteljesen specifikált és szorosan egymáshoz kapcsolt elemzési egységek azonosításának a terepe, mint inkább heurisztikus segítő annak megválaszolásához, hogy az egyedi döntéshozatalt miként szabja meg a normatív megvitatás nyelve, a történelmi vonatkoztatási pontok halmaza, a múltban javasolt megoldások változatossága, valamint a visszatérő társadalmi kölcsönhatás adott összefüggéseiben bizonyosnak tekintett intézményi normák összessége.”⁵⁹

Vagyis e ‘jogi kultúra’, amit ő elővezetett, használható is, sugall is összefüggést; gyakorlatában úgyszólván divatosan mélyebb értelmekre utaló is lett – de mindezt csak olyan lazán képes tenni, hogy adott értelmű elfogadása mellett és nem csekély számú előfordulásban immár „hasonló fogalmak különféle jelentés-összefüggésben lettek használatosak a jogtudomány különböző diszciplínáiban.”⁶⁰ Vagyis úgy jelentett sokat,

⁵⁶ David NELKEN: Towards a Sociology of Legal Adaptation. In: David NELKEN – Johannes FEEST (ed.): *Adapting Legal Cultures*. [Oñati International Series in Law and Society] Oxford–Portland (Oregon), Hart Publishing, 2001. 25. („legal culture [...] points to differences in the way features of law are themselves embedded in larger frameworks of social structure and culture which constitute and reveal the place of law in society”)

⁵⁷ David NELKEN: Using the Concept of Legal Culture. *Australian Journal of Legal Philosophy*, vol. 29., No. 17. (2004) <http://www.austlii.edu.au/au/journals/AUJLegPhil/2004/11.pdf>, 1. („Legal culture, in its most general sense, is one way of describing relatively stable patterns of legally oriented social behaviour and attitudes.”)

⁵⁸ Franz Von BENDA-BECKMANN – Keebet Von BENDA-BECKMANN: Why Not Legal Culture. *Journal of Comparative Law*, vol. 5., no. 2. (2010) 105. („break up the concept”)

⁵⁹ Jeremy WEBBER: Culture, Legal Culture, and Legal Reasoning: A Comment on Nelken. *Australian Journal of Legal Philosophy*, vol. 29., No. 17. (2004) <http://www.austlii.edu.au/au/journals/AUJLegPhil/2004/17.html>, 32. („The concept of culture is not so much a way of identifying highly specified and tightly bounded units of analysis, then, as a heuristic device for suggesting how individual decision-making is conditioned by the language of normative discussion, the set of historical reference points, the range of solutions proposed in the past, the institutional norms taken for granted, given a particular context of repeated social interaction.”)

⁶⁰ Anna KOCIOLEK-PEKSA – Władysław PEKSA: Between History and Sociology: Remarks on Differences in Perceiving ‘legal culture’ as a Subject of Interest by Various Disciplines of Jurisprudence, Particularly Sociology of Law and the Disciplines of the History of Law. *The Lawyer Quarterly* [Prague], vol. 6., no. 4. (2016) <https://tlq.ilaw.cas.cz/index.php/tlq/article/view/205/185>, 225. („similar concepts are used in different contexts of meaning in different disciplines of the legal science.”)

hogymár specifikálhatóan egyre kevesebbet jelentett. Amiből immár Nelkennek is le kellett vonnia a tanulságot, miszerint e fogalom, bizony, „felettébb vitatott”.⁶¹

5.3. Roger Cotterrell

A ‘jogi kultúra’ ilyen irányú használhatóságnak a gondolatára azonban a végső csapást az angol makroszociológiai jogelmélet kiválósága, Roger Cotterrell mérte. Merthogy – habár definíciója szerint „a jogrendszer alapjául szolgáló értékekből vagy elvekből [...], a jogászok, jogalkotók s a polgárok hagyományaiból, egyöntetűen vallott hiteiből, közös gondolkodásmódjaiból, érdekviszonyaiból vagy elköteleződéseiből”⁶² adódik ez – mindazonáltal impresszionisztikus összképződésnek látja magát az erőfeszítést, hogy a jog teljes „gondolati, meggyőződésbeli, gyakorlati, s intézményi környezetét” éppen ‘jogi kultúra’ gyanánt fejezzük ki. S mintha a királyt meztelennek látva kiáltana fel, azonosít, hogy itt voltaképpen a jog mögött álló *jogi ideológiáról* van szó, amelynek egyes elemeit – azért, hogy értelmet, specifikus tartalmat is biztosítsunk számára – talán ideáltípusokon keresztül lehetne a leginkább megközelíteni.⁶³

Amennyiben tehát külön entitásként feltételezem egyfelől magát a jogot s másfelől vele adott kölcsönhatásban felfogott társadalmi környezetét, úgy utóbbi, a ‘jogi kultúra’ kategóriájával kifejezetten, bizonytalan is, tautologikus is⁶⁴ – de csak annyiban, amennyiben azzal egy teljes jogvalóság másik oldala,⁶⁵ netalán az ezen oldalt il-

⁶¹ David NELKEN: Thinking about Legal Culture. *Asian Journal of Law and Society*, vol. 1., no. 2. (2014) https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2466424, 255. („highly controversial”)

⁶² Roger COTTERRELL: Comparative Law and Legal Culture. In: Mathias REIMANN – Reinhard ZIMMERMANN (ed.): *The Oxford Handbook of Comparative Law*. Oxford, Oxford University Press, 2008. 710. („underlying values or principles of legal system [...], traditions, shared beliefs, common ways of thinking, constellations of interests or patterns of allegiances of lawyers, lawmakers, and citizens”)

⁶³ Roger COTTERRELL: The Concept of Legal Culture. In: Roger COTTERRELL: *Law, Culture and Society: Legal Ideas in the Mirror of Social Theory*. Burlington, Ashgate, 2006. 83., 89–91. (‘legal ideology’)

⁶⁴ BENDA-BECKMANN–BENDA-BECKMANN (2010) i. m.

⁶⁵ A hazai szocializmus ránk kényszerített korszakának vége felé az ún. szocialista jog humanizálását az akkori fővárosi tanszékvezető egyfelől a ‘jogpolitika’, másfelől a ‘jogi kultúra’ lehetőségeinek a kibontásával kívánta elősegíteni. Pontosan ide illő állásfoglalása – SAMU Mihály: A kultúra és a jog; a jogi kultúra. *Jogtudományi Közöny*, 1987/8. 408., 409., 410–411. – szerint „a jog és a jogi kultúra szerves egységet képez, nem az egész és rész viszonyában leledzik, hanem a valóság két oldalát jelenti”; ám az állami jognak nemcsak primátusát, de kizárólagosságát is vallva, szükségesnek tartotta még megjegyezni, hogy „Bizonyos keleti (vagy afrikai) országokban viszont a jog mint szabályozási forma nem létezik, [...] szabályozásának lehetőségét a jogon kívül keresik.” Amiből pedig arra következtetett, hogy ez esetben viszont nincs sem jog, sem jogi kultúra, következésképpen az *ubi societas, ibi ius* tétele sem állhat fenn.

Nos, egyéb cáfolat helyett hadd álljon itt az ekkorra már úgyszólván klasszikussá lett belga társadalombölcseletről ugyanebben az évben megfogalmazott véleménye: „A jog a megnevezett dolgok létrehozására képes megnevezés szimbolikus hatalmának a leglényegibb formája. Azon »aktív« párbeszéd leglényegibb formája, mely saját működésével képes hatásainak a létrehozására. Nem túlzás annak állítása, hogy a jog a társadalmi világ alkotója, amennyiben arról sem feledkezünk meg, hogy először ez a világ alkotja meg a jogot.” („Law is the quintessential form of the symbolic power of naming that creates the things named. [...] It is the quintessential form of »active« discourse, able by its own operation to produce its effects. It would not be excessive to say that it creates the social world, but

lető szociológiai leíráshoz az indikátor – tehát analitikus fogalom⁶⁶ – szerepét kívánják általa betöltetni.⁶⁷

Megjegyzem, a voltaképpeni problematika nem egészen új: egyszer már megválaszoltatott, még pedig mintegy négy évtizede, és éppen hazai vitában, amikor a fogalmi egység *versus* szétválaszthatóság kérdése egy jogon „belüli” és „kívüli” tartomány értelmezhetőségének a dilemmájaként felvetődött.⁶⁸ S a válasz határozott volt, amennyiben a jog teljes tartományának habár differenciálható, de szét nem választható egységére utalt.⁶⁹

6. ‘Jogi kultúrák’ mint a jog eszközához fordulás mögött rejlő rend-eszmény kifejeződései

Mihelyst olvasmányaim s külföldi tanulmányútjaim nyomán a jogok világa tág(abb)ra nyílt előttem és rádöbbenhettem nem egyszerűen a múltban egymásra rakódó (és szovjetizált ideológiánkban már eleve hamis francia gyökérezetéből tovább torzítva,

only if we remember that it is this world which first creates the law.”) Pierre BOURDIEU: The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field. *Hastings Law Journal*, vol. 38. (July 1987) <http://derechocambiosocial.pbworks.com/f/bourdieu%255B1%255D.pdf>, 838–839.

⁶⁶ Ld. bővebben pl. Thomas M. FRANCK: The Legal Culture and the Culture Culture. *Proceedings of the American Society of International Law Annual Meeting*, vol. 93. (1999) 271–278.; H. Patrick GLENN: Are Legal Traditions Incommensurable? *American Journal of Comparative Law*, vol. 49., no. 1. (2001) 133–146.; H. Patrick GLENN: Concept of Legal Tradition. *Queen’s Law Journal*, vol. 34., no. 1. (2008) 427–445.; Menachem MAUTNER: Three Approaches to Law and Culture. *Cornell Law Review*, vol. 96., no. 4. (2011) 839–867. <https://scholarship.law.cornell.edu/clr/vol96/iss4/25/>; Ralf MICHAELS: Legal Culture. In: Jürgen BASEDOW – Klaus J. HOPT – Reinhard ZIMMERMANN – Andreas STIER (ed.): *Max Planck Encyclopedia of European Private Law*. Oxford, Oxford University Press, 2012. (http://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3012&context=faculty_scholarship, 7.)

⁶⁷ Mindazonáltal nem specifikált használatra ma is él, például egy olyan tematizálásban, amely szerint „A jogi kultúra funkcionálisan nem más, mint egy olyan virtuális híd, amely a jogszociológia alapvető tárgyának, a jog és a társadalom kölcsönös kapcsolatainak elemzését lehetővé teszi.” Alberto FEBBRAJO: Introduction. In: Alberto FEBBRAJO (ed.): *Law, Legal Culture and Society: Mirrored Identities of the Legal Order*. [Studies in the Sociology of Law] London, Routledge, 2018. i. („Legal culture is functionally equivalent to a virtual bridge that makes it possible to analyse the fundamental subject matter of sociology of law: the reciprocal connections between law and society.”)

⁶⁸ Eörsi Gyula: Jogelméleti torzó. *Állam- és Jogtudomány*, 1980/3. 353–380. kísérelt meg fogalmiasítani jogon belüliként/kívüliként eltérő hatásmechanizmusokat, amivel hallgatólagosan szembefutva viszont PESCHKA Vilmos: Lehet-e a jognak ontológiája? *Állam- és Jogtudomány*, 1980/3. 382–406. még változatlanul egyetlen és megkülönböztethetetlen ontikum mellett érvelt.

⁶⁹ VARGA Csaba: »Külső« és »belső« a jogban. *Jogtudományi Közlöny*, 1983/11. <http://mek.oszk.hu/17900/17995/17995.pdf>, 401–412.; ami francia változatában – Csaba VARGA: Domaine »externe« et domaine »interne« en droit. [Trans. François Ost.] *Revue Interdisciplinaire d’Études Juridiques* [Bruxelles], No. 14. (1985) 25–43. (<https://www.cairn.info/revue-interdisciplinaire-d-etudes-juridiques.htm>) – komoly visszhangot váltott ki; vö. François OST: Défense et illustration d’une distinction. *Droit et Société* [Paris], No. 2. (1986) 137–139.; illetőleg André-Jean ARNAUD: La valeur heuristique de la distinction interne/externe comme grande dichotomie pour la connaissance du droit: Éléments d’une démystification. *Droit et Société*, No. 2. (1986) 139–141. <http://www.reds.msh-paris.fr/publications/revue/biblio/ds002-c.htm>

mindegyre ‘haladást’⁷⁰ megtestesítőnek nevezett) rétegeire, de akár a jelen világunkban megmutatózó sokféleségére is, keresni kezdem a különbözőségeknek a mélyben meghúzódó valós gyökereit s azt a fogalmiságot, melyről feltételezhettem, hogy ezekről saját változatokként – ennek változataiként – majd egyáltalán számot adhat.⁷¹

Eleinte tisztán jogelméleti körben, a jogászai módszerek különbségeként próbáltam felfejteni a kontinentális és az angolszász jog különállásának rejtélyét;⁷² majd kiderült, hogy nemcsak a jogban, hanem főként, sőt elsősorban magáról a jogról való gondolkodásról van itt elsősorban szó;⁷³ tehát egy olyan, a társadalmi rend ideáját és ideálját érintő elgondolásról, ami végső soron az érintett történelmi népcsoportok eltérő kultúráinak egész világlátásában – filozófiájában, fogalmiságainak kezelésében, sőt logikájának felfogásában, az emberi tapasztalathoz való viszonyában, így tehát bármiféle általánosság (például a természeti törvények) megfogalmazásában csakúgy, mint akár kertépítésük stílusválasztásában egyaránt – dominál.⁷⁴ Ez pedig, mihelyt immár az egykori, bolognai recepciójú római jog két hatalmas örökösén, a *Civil Law* és a *Common Law* birodalmán túltekintve immár a világban történelmileg bárhol egykor felbukkant és/vagy ma felbukkanó jogi berendezkedések hatalmas tömbjeit vesszük górcső alá, egyre egyértelműbben immár a szolgáltni és biztosítani kívánt rend, vagyis az *ordo* mikénti elképzeléseként tűnt megfogalmazhatónak.⁷⁵

A társadalomról s az abban kívánatos és biztosítható rendről alkotott nézeteken túl itt már egész világgépek kerülnek a vizsgálódás közös platformjára. Legközösebb közös jegyük eleve az összemérhetőséget, sőt már magát az egymással szembeállító értékelést is eleve kizáró kölcsönös különbözőségük; mert mindabban, amit képviselnek, az eredeti – vagyis a legszorosabban *autochthon* – voltak van jelen; merthogy világcivilizációk különböző helyű és idejű részeként saját feltételeik, megszenvedett tapasztalataik alakították ki saját rend-gondolataikként vélők; hiszen bármiféle kölcsönhatás vagy tanulási folyamat, amely esetleg és olykor mindazonáltal bennük mégis kimutatható, alárendelt

⁷⁰ Ld. egyebek közt ANGYAL Pál: A haladás problémája az emberi gondolkodás történelmében. *Társadalomtudomány*, 1928/3–5. 140–161.; Jules DELVAILLE: *Essai sur l’histoire de l’idée de progrès jusqu’à la fin du XVIIIe siècle*. Paris, Alcan, 1910.; Bernard JAMES: *The Death of Progress*. New York, Knopf, 1972.; Pierre-André TAGUIEFF: *Le sens du progrès. Une approche historique et philosophique*. Paris, Flammarion, 2004.; Sylvie MULLIE-CHATARD: *De Prométhée au mythe du progrès: Mythologie de l’idéal progressiste*. [L’ouverture philosophique] Paris, Harmattan, 2005.

⁷¹ Egészen VARGA (2018) i. m. vállalkozásáig.

⁷² Elsőként VARGA Csaba: A »Jogforrás és jogalkotás« problematikájához. *Jogtudományi Közöny*, 1970/9. 502–509. (<http://mek.oszk.hu/14500/14525/>, 215–222.)

⁷³ Ez a *thinking in law* és a *thinking on law* különbsége és végső soron vett egysége, ami számomra az 1980-as évektől – amikor „A jogi gondolkodás paradigmái” oktatását elkezdtem az ELTE Bibó-kollégiumának két éven át tartó esti szemináriumain, egyebek közt a politika mai főszereplőiből akkor toborzódó hallgatóságnak – vált nyilvánvalóvá. Ld. VARGA Csaba: *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról*. [Osiris Könyvtár: Jog] Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 1998. 18.

⁷⁴ Vö. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Budapest, Szent István Társulat, 2004. <https://mek.oszk.hu/14600/14633/14633.pdf>

⁷⁵ Csaba VARGA (ed.): *Comparative Legal Cultures*. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Legal Cultures 1] Aldershot, etc., Dartmouth – New York, The New York University Press, 1992.; ill. VARGA Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák*. [Jogfilozófiák] Budapest, Osiris, 2000.

jelentőségű saját *autochthonitásukhoz*, azaz eredendőségükhöz képest.⁷⁶ Ebben viszont benne rejlik egyfelől, hogy sikerességüknek magát a mércéjét is kizárólag a maguk felállította kriterialitások szolgáltathatják, függetlenül attól, hogy belülről, szerkezetileg s intézményileg mennyire differenciáltak, mélységben kiépítettek, egyéb diszciplináló mechanizmusoktól különváltak és/vagy autonóm módon működőek – noha legősibbnek és leginkább primitívnek tetsző esetleges változataik is, amint ezt mostanság történeti és/vagy antropológiai mikro-részletezéssel élő elemzések ki is szokták rendre deríteni, meglepően komplex belső felépítést és visszacsatolási rendszert biztosíthatnak. Másfelől pedig ebből fakad, hogy leggyakrabban mindegyiknél találhatunk olyan megközelítést, összefüggés-látást, vagy egyszerűen technikai vagy adott becsatolással élő megoldást, ami olyan mértékig eredeti, meglepő s egyszerűen meggyőző bármely külső megfigyelő számára, hogy az annak megtalálásában rejlő geniozitást e megfigyelő már az egész felépítményre jellemzőként általánosíthatja.⁷⁷

Saját vizsgálódásokban e nagy egységeket neveztem jogi kultúráknak. Nem azt, amelyet közvetlen közelségből kizárólag erre irányuló érdeklődésből tanulmányozok, nem is azt, amelyet mint a szomszédét a magaméval összevetek,⁷⁸ hanem azok teljes halmazának az egyes hordozóit, amiket egyetemes emberi fejlődésünk a jog alapvető mintáiként mindeddig produkált. E 'jogi kultúrák' jellemzésében tehát az egymással összevetésre alkalmassá tett s akár ideáltipikusnak mondható jegyek általánosító (és

⁷⁶ Az *autochthonitás* (a görög *auto-* + *chthōn* a föld' összetételéből) fogalmának H. Patrick Glenn általi jogi komparációs bevezetésével a szakmai érdeklődés a bármely kultúra-egészenben rejlő – akár miképpen lappangó – eredetiségre terelődött, míg pár évtizeddel korábban Alan Watson jogtörténeti kutatásai (amiket kellően ismertem, hiszen maga kezdett még edinburghi professzorátusa idejében levelezésünkben vitát velem az angol jog kodifikálása/kodifikálatlansága lehetségesen okszerű összetevőiről) éppen ellenkezőleg, az emberi *imitatio* s vele a jogi mintakölcsönzés úgyszólván kivételtelen általánosságú előfordulására, azaz egy „mindig ugyanaz is, miközben mindig más is” jellegű jogfejlődés-magyarázati lehetőségre hívta fel és terelte a figyelmet. Vö. pl. VARGA Csaba: Tehetetlenség és kölcsönzés mint egyetemes jogfejlesztő tényező. *Jogi Tudósító*, 1979/11–12. 4–9. (<http://mek.oszk.hu/14500/14525/>, 203–208.) és VARGA Csaba: Jogátültetés, avagy a kölcsönzés mint egyetemes jogfejlesztő tényező. *Allam- és Jogtudomány*, 1980/2. 286–298. (<http://mek.oszk.hu/14500/14525/>, 191–203.)

⁷⁷ Vö. VARGA (2018) i. m. {eredetileg Csaba VARGA: Comparative Law and Multicultural Legal Classes: Challenge or Opportunity? In: Csaba VARGA (ed.): *Comparative Law and Multicultural Legal Classes: Challenge or Opportunity?* [Ius Comparatum – Global Studies in Comparative Law 46] Cham, Springer, 2020. 3–42.}

⁷⁸ Ilyen összefüggésben használja a '*mentalité juridique*' kifejezést Pierre LEGRAND: À propos d'une réflexion sur la comparaison juridique. *Revue internationale de droit comparé*, vol. 45., no. 4. (1993) 879–888. https://www.persee.fr/doc/ridc_0035-3337_1993_num_45_4_4773; ill. Pierre LEGRAND: European Legal Systems are not Converging. *International and Comparative Law Quarterly*, vol. 45., no. 1. (1996) <https://pierre-legrand.com/european-legal-systems.pdf>, 60. et seq. Definíciója – Pierre LEGRAND: *Fragments on Law-as-Culture*. Deventer, Kluwer, 1999. 27. – szerint ez „eszmei dolgok kerete, amelyen belül egy értelmező közösség működni tud, amelynek normatív ereje van e közösség számára, s amely hosszabb időtávlatban megadja e közösség mint közösség egyedi azonosságát.” („the framework of intangibles within which an interpretive community operates, which has normative force for this community [...] and which, over the *longue durée*, determines the identity of a community as community.”)

legalább példálózó) leírása⁷⁹ dominál.⁸⁰ Ezért rögzíthettem már valamikor 1990 táján, hogy „olyan gondolkodási terület az »összehasonlító jogi kultúrák«, amely éppen az összehasonlító jog s a történeti jogtudomány metszéspontja tájékán helyeződik el.”⁸¹ Ezek azonban nemcsak produktumok, tehát passzív termékek vagy lenyomatok, hanem társadalmi valóságot létrehozó produktív erők is. Azaz létükben *ontologikumok*, amik ugyanakkor minden velük kapcsolatos megismerésben *episztemologikus* szűrőként és keretként szolgálnak.⁸²

És mire is kellett mindez? Arra, hogy egy *egyetemes igényű jogelmélet* számára a jog eddig megismert lehetőségei – rend-eszménye, gondolkodásmódja és más jellemzői – felvázolhatók legyenek, valamint arra, hogy a jogi komparatistika eddigi szűk, formális, a jognak szabály-mivoltára koncentráálásán túlmutatva felmutathatóvá váljék egyáltalán az, amiért egyes jogrendekben egyáltalán érdemes, másokban viszont esetleg éppen irreleváns szabályokra mint olyanokra alapultságról beszélnünk.

Amint ez a nemzetközi irodalomban már több, mint két évtizede szóvá tétetett, történetesen Oxford és Cambridge francia specialitású komparatistája, David Bell részéről – akinek szemében egyébként a jogi kultúra nem más, mint „annak sajátos módja, amelynek eredményeként jogintézmények működtetésébe s a jogi szövegértelmezésbe integrálatnak értékek, gyakorlatok és fogalmak”⁸³ –, nos, az ő számára David Nelken önállónak tetsző problematizálása lényegileg éppen nem más, mint „részvétel különö-

⁷⁹ Ezt ismeri el Jaakko HUSA: *Legal Culture vs. Legal Tradition – Different Epistemologies?* *Maastricht European Private Law Institute Working Paper*, 2012/18. <https://ssrn.com/abstract=2179890> 22. úgyszintén: nem önmagában leirt jogi kultúráról, hanem „inkább jogi kultúrákról” van itt szó [„concept of ‘legal culture’ (or rather cultures)”].

⁸⁰ Egy korai megfogalmazás szerint „történelmileg mélyen gyökerezően kondicionált, a jog természetét, a jogrendszer sajátos szerkezetét és működését illető attitűdök” ezek – John Henry MERRYMAN – David S. CLARK: *Comparative Law, Western European and Latin American Legal Systems: Cases and Materials*. [Contemporary Legal Education] Indianapolis, Bobbs-Merrill, 1978. 29. („historically conditioned, deeply rooted attitudes about the nature of law and about the proper structure and operation of a legal system”) –, vagyis nem egyéb ez, mint „kutatások kulturális mintázatait konceptualizáló előfeltevések hipotézisszerű megfogalmazása”, mely „valódi magyarázó értékét [...] összehasonlító dimenzióban nyerheti el.” FEKETE (2017) i. m. 51. és 52.

⁸¹ Csaba VARGA: Introduction. In: VARGA (ed., 1992) i. m. xv–xxiv. xix. („Comparative legal cultures are examined by a field of scholarship, which is situated at the line bordering comparative law and historical jurisprudence.”), idézi https://en.wikipedia.org/wiki/Legal_culture. {Magyarul: VARGA Csaba: *Jogi kultúrák – összehasonlító megvilágításban*. <http://mek.oszk.hu/18900/18995/18995.pdf>, 454.}

⁸² „Röviden szólva, tapasztalatunkat összegezve eltérő eszmék és cselekvések összekapcsolásával e folyamatban egy számunkra valóságosként megjelenő jelentésvilágot hozunk létre.” Lawrence ROSEN: *Law and Culture. An Invitation*. Princeton (N.J.), Princeton University Press, 2004. 4. („In short, we create our experience, knit together disparate ideas and actions, and in the process fabricate a world of meaning that appears to us as real.”) Ezzel pedig létrejön „az értelemnek az egyik embercsoportot a másiktól megkülönböztető kollektív programozása”. Geert HOFSTEDE: *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. New York, McGraw-Hill, 1991. 5. („the collective programming of the mind which distinguishes the members of one group or category of people from another”)

⁸³ John BELL: *English Law and French Law: Not so Different?* *Current Legal Problems*, vol. 48. (1995) 63–101. 70. („a specific way in which values, practices, and concepts are integrated into the operation of legal institutions and the interpretation of legal texts”)

sen Vargának az ugyanezen kiadótól származó, bár Nelkentől közvetlenül nem meghivatkozott két munkájával keltett vitához.”⁸⁴

Mert éppen Nelken célzott szociológiai indikátor-képzetével szembefutva – folytatja a továbbgondolást a jogösszehasonlító teoretikus finn Jaakko Husa –

„Mindazonáltal a ‘jogi kultúrának’ nem minden használata vagy meghatározása fakad tisztán szociológiai-jogi világtételekből, hiszen vannak igényesebb és finomabb értésmódjai is e fogalomnak. Mert Varga a ‘jogi kultúra’ és ‘jogi tradíció’ manapság alkalmazott összehasonlító fogalmait éppen arra használta, hogy a jogpozitivizmus korlátozottságát meghaladja, s ezzel a jognak önmagáról adott belső leírását egy külsővel váltsa fel. Erős leegyszerűsítéssel kifejezve, a megismerésnek az a nézőpontja, ahonnan jogot egyáltalán érzékelünk, itt a belsőből külsővé változott. Ez utóbbinál pedig különféle társadalmi-történeti, szociológiai és kultúrantropológiai keretekkel találkozunk. Ti. Varga számára, joggal, az összehasonlító jogi kutatásban a hangsúlyeltolódás a pozitívisták megismerésemellettől a tágabb társadalmi-történeti összefüggések felé történt, hiszen a ‘jogi kultúra’ meghatározásában a joggal foglalkozó számos terület elemeit látszik felhasználni – nemcsak jogász stúdiumokat, de szociológiát, filozófiát, történelmet és filozófiát egyaránt.”⁸⁵

Mint ugyanis ugyanezen írásában idézi tőlem,

„a formálisan objektívált (vagyis törvényhozó által tételezett vagy bírói döntésben kinyilvánított) jog tényleges jelentése csakis a jog teljes környezetével egységben értelmezhető. A jognak pontosan ilyen formális és informális összefüggésrendszerét nevezzük jogi kultúrának; s tudjuk, hogy a jogi kultúra a társadalom általános kultúrájába ágyazódik. Már pedig a jogi kultúra magában foglalja a joggal kapcsolatos éthoszt, értékeket, nevelítési s hivatkozási kereteket, a bíróra jellemző készségeket, a joggyakorlatban szokásos elintézési

⁸⁴ John BELL: [recenzió David NELKEN: *Comparing Legal Cultures*. című művéről.] *International & Comparative Law Quarterly*, vol. 47., 1. sz. (1998) 248. („The work contributes to a debate which Varga, in particular, is developing and whose work is being published by the same publisher [...], though is not referred to directly in the work under review.”); a meghivatkozott két mű pedig VARGA (1992) i. m. és Volkmar GESSNER – Armin HOELAND – Csaba VARGA (ed.): *European Legal Cultures*. [Tempus Textbook Series on European Law and European Legal Cultures I] Aldershot, etc., Dartmouth, 1996.

⁸⁵ HUSA (2012) i. m. 7. („However, not all the uses of ‘legal culture’ or definitions of it are stemming from sociological legal world-view purely. There are also more demanding and more subtle ways to understand the concept. Varga has also connected uses of up-to-date comparative concepts, as ‘legal culture’ and ‘legal tradition’, with transcending the limits of legal positivism so that law’s internal description of itself is replaced by an external description of law. To simplify a great deal, epistemic point of view from which law is conceived has shifted from inside to outside. Here we find different socio-historical, sociological, and cultural anthropological frameworks. For Varga the shift in comparative law seems to be, rightly so, a shift from positivistic epistemology into wider socio-historical framework. He defines ‘legal culture’ in a manner that seems to contain elements from multiple fields that study law, not just juristic studies, but sociology, philosophy, history, and philosophy.”)

módokat, a jogászai hivatásgyakorlás ideológiáját és szakmai erkölcsét, és így tovább. Már pedig tudnunk kell, hogy csak egy ilyen módon felfogott jogi kultúra ad a jognak életet, közvetíti megélt történelmünk és kultúránk hagyományait, szabja meg irányát, formálja érzékenységét, s nem utolsó sorban támogatja vagy gyengíti esetleges reformszándékait.”⁸⁶

E „tág meghatározásban” ezért – folytatja saját összegzésben –

„az így felfogott ‘jogi kultúra’ nem merev: a társadalmi viselkedésmódokban rejtezik, azt írja le, hogy a jogot miként érzik; ugyanakkor nemcsak leíró, mert (a jog olyan objektívált elemeiben, mint a törvények vagy eseteldöntések) a lehetségesnek az elemeit is magában foglalja; a társadalmi együttműködésben alakulván, a jog tág értelmű fogalmiasítása ez, hiszen a társadalom vagy egy csoport jogi mentalitásáról szól.”⁸⁷

Egészében véve tehát – ismét tőlem idézve –

„A jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozása [...] eleve a jogi jelenség és működés genezisére és formálódására kíváncsi – azon civilizációs tömbökből kiindulva, amik emberi gondolkodásunkban, erkölcsben, hitbéli alapon és értékvalasztásban különféle kulturális válaszokat egymásra következő korokban újjáépülően létrehozta. Egy általános civilizációtörténeti keretben megnyilatkozó eszmetörténeti érdeklődés ez, mely az ember eszköztartományai, intézményesítési kísérletei tükrében is problémamegoldó lényünkre – gondolataink alakulására, a mindenkorú külvilág kihívásaira adott kulturális válaszainkra – ügyel”,⁸⁸ mert – folytatva az idézést – „az egyes emberi közösségekre és

⁸⁶ Csaba VARGA: *Transition to Rule of Law: On the Democratic Transformation in Hungary*. [Philosophiae Iuris] Budapest, ELTE »Comparative Legal Cultures« Project, 1995. <http://mek.oszk.hu/14700/14760/>, 85. {Eredetileg: VARGA Csaba: A kezdő jogállam botladozásai. *Magyar Nemzet* (1992), újranyomva in: VARGA Csaba: *Jogállami átmenetünk: Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések*. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5] Budapest, [AKAPrint], 1998. <http://mek.oszk.hu/14700/14759/>, 65.} („the law’s formal objectification (enactments, decided cases, etc.) can be meaningfully interpreted only within its informal contexture. This environment is called legal culture; it is embedded in general societal culture. Legal cultures include ethos, values, conceptual and referential frame related to law, judicial skills and habits, as well as ideology and deontology of the legal profession, among others. It is this component that gives law a life, makes it dependent from local histories and domestic culture, defines its orientation, shapes its receptiveness and responsiveness, and, in case of eventual reform, backs or withstands to it.”) Idézi – rövidítetten – HUSA (2012) i. m. 7., 28. jegyzet.

⁸⁷ HUSA (2012) i. m. 22. és 23. [„broad definition”; „So, ‘legal culture’ conceived in this manner is not rigid, it is rooted in social habits, it describes how law is felt, it is not only descriptive because it contains the element of potential (in objectified elements of law i.e. enactments, decided cases etc.), it is formed in social co-operation, it is conceptualisation of law in broad sense, it tells about the legal *mentality* of a society or a group.”]

⁸⁸ Csaba VARGA: Comparative Legal Cultures? Renewal by Transforming into a Genuine Discipline. *Acta Juridica Hungarica*, vol. 48., no. 2. (2007) http://real-j.mtak.hu/762/1/ACTAJURIDICA_48.pdf, 104.

civilizációs körökre egyaránt jellemző kulturális válaszadás összefüggésében keresi a jog specificitását.”⁸⁹

Avagy és pontosabban, amint Anita Frohlich fejt ki másfél évtizeddel később,

„Varga Csaba kiindulópontja épp a másik oldal, a jogok különműködése. Szemében a jogrendszerek eleve sokfélék. Ebből fakadóan bármiféle osztályozás bármely adott – kontinentális, angolszász vagy éppen vegyes – csoportba eleve mesterséges, s legfeljebb az összehasonlító feladat megkönnyítését szolgálja.”⁹⁰ „Merthogy Varga Csaba – folytatja egy következő írásában⁹¹ – a jogi kultúra terminusát arra használja, hogy a kutatás számára (»összehasonlító jogi kultúrák« néven) egy új interdiszciplináris területet biztosítson, amely a jogrendszereket nem kizárólag jogi nézőpontból tanulmányozza, hanem szociológiai, filozófiai, történelmi és antropológiai perspektívában is. Szerinte ugyanis ez »jellegzetesen aktív, cselekvő, teremtő hozzájárulás, a jelenséget fenntartó társadalmi kultúrában gyökerező magatartás képzetét kelti annak

{Magyarul: VARGA Csaba: Összehasonlító jogi kultúrák? *Jogtudományi Közöny*, 2001/10. 409–416. (<http://mek.oszk.hu/15100/15172/15172.pdf>, 36–37.) („the comparative study of legal cultures has from the very start been interested in the genesis and formation of the law’s various phenomena and operations, that is, in how law evolved within various civilisations, producing various cultural responses in human efforts at problem solving, with varying moral and religious foundations and value preferences in successive ages in a way rebuilding again and again. Or, this is also an interest in the history of ideas, manifesting itself in the general frame of the history of civilisations, dedicated to societal problem-solving capacity even when we are making formal and homogenised instruments and institutions”) Idézi HUSA (2012) i. m. 12., 51. jegyzet.

⁸⁹ VARGA (2007) i. m. 99.; ill. VARGA (2001) i. m. 32. („in the context of the cultural response we offer in law to the various challenges, characteristic of the given human community and civilisation”) Idézi HUSA (2012) i. m. 14., 64. jegyzet.

⁹⁰ Anita FROHLICH: Mixed Legal Systems in a Cultural-Traditional Context. <https://comparelex.org/tag/legal-traditions/> [„Csaba Varga’s {Introduction. (2012)} starting point, in turn, is the heterogeneity of laws. For him, legal systems are intrinsically diverse. Consequently, any classification into any specific group—it being civil, common, or mixed—is artificial in nature and only serves to facilitate the comparative task.”]

⁹¹ Anita FROHLICH: What is Legal Culture? (July 10, 2014) <https://comparelex.org/author/anitabfrohlich/page/12/> {„Still, Csaba Varga employs the term legal culture in order to establish a new interdisciplinary area of research (he calls it »comparative legal cultures«) that intends to study legal systems not only from a legal stand point, but also from a sociological, philosophical, historical and anthropological perspective. According to Varga »the term ‘legal cultures’ [...] stands for an operative and creative contribution, through social activity rooted in underlying social culture, to express how people experience legal phenomenon [...], how and into what they form it through their co-operation, how and in what way they conceptualise it, in what a spirit, frame and purpose they make it the subject of theoretical representation and information.«”} A belső idézet forrása: Csaba VARGA: Legal Traditions? In Search for Families and Cultures of Law. *Acta Juridica Hungarica*, vol. 46., nos. 3–4. (2005) <https://akademiai.com/doi/pdf/10.1556/AJur.46.2005.3-4.2>, 182. (Magyarul: VARGA Csaba: Jogi hagyományok? Jogcsaládok és jogi kultúrák nyomában. In: VARGA Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón: Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2004. <http://mek.oszk.hu/15100/15172/15172.pdf>, 51.) Ugyanezt a kifejtésemet idézi egyébként még HUSA (2012) i. m. 7. is.

kifejezéseként, hogy miként élik meg, közreműködésükkel milyen módon s minő formálják, miképpen és hogyan fogalmiasítják, s minő szellemben mely gondolati reprezentációk és műveletek tárgyává teszik az emberek a valamiféle pusztán tárgyiasított lehetőségként felfogott jogot.«⁹²

Saját kifejtéseimből következően így a *jogi kultúra* végső soron nem más, mint az a szellemiség, rend-eszmény, mely (a) az adott társadalom egészét átfogó globalitással (b) az alapvetőként felmerülő konfliktusokat rendező, (c) az adott társadalmon belül a legfőbb szabályozó és befolyásoló erővel rendelkező jelenségként⁹² létrehozza és fenn tartja a jogot.

Ennek nyomán végre, immár célszerűnek tetsző használatában megjelenik az összehasonlító jogi kultúrák diszciplináris természetének meghatározhatatlansága és egyben egyik fő erénye, az, hogy eltérő kultúráknál elvileg kultúránként eltérő összetevő(k)-ben kész meglátni ezek egyes változatainak szervező magját, az egészre kisugárzó geniozitását, minden mástól megkülönböztető leleményét, és ezzel legalább egyik lényeges – pontosabban leginkább lényegi, mert minden mástól éppen ezáltal specifikáló – összetevőjét. Hiszen – miként szintén tölem idézi Fernanda Mambrini Rudolfo, egy brazil szerző –

„immár nem egy nemzet joga a kiindulópont, nem is történelme, hanem azon (ott és akkor szüntelenül formálódó) kulturális közeg, amelyben emberi gondolkodásunk támpontjai – hitek és értékek, preferenciák és célok, hagyományok és jártasságok, módszerek és eljárások – adott módon (és nem másként) alakultak, amiben tehát bizonyos (és nem más) rendképzet egy hozzá rendelt (és nem más) eszköztárral (benne fogalmisággal s a logika által játszott szereppel) kibontakozhatott. Ha a végpont felől közelítünk, úgy ez magyarázza, hogy a jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozása nem rendelkezik semmiféle előzetesen felállított listával, kérdéssorral vagy fogalmi kataszterrel, avagy módszertannal, amikre nézve vagy ahogyan egyes kultúrákat és korokat meg kellene választatni. Eredendő szemlélete szerint éppen ellenkezőleg: minden egyes kultúra maga termeli ki önmagából azokat a gyakran kizárólag rá jellemző képződményeket – megközelítéseket és problémaérzékenységeket, szerveződési elveket és fogalmi megkülönböztetéseket, intézményesedéseket és eljárási lehetőségeket –, amik egységükben alkalmasak arra, hogy megadják egy általunk utóbb jogiként leírandó rend sajátos jellegét.”⁹³

⁹² A jog e hármas kriterialitásának s ezzel egyetemes igényű fogalom meghatározásának első ilyen megfogalmazására ld. VARGA Csaba: Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospisil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása. *Allam- és Jogtudomány*, 1985/3. 528–555. (<http://mek.oszk.hu/14500/14510/>, 139–208.), valamint VARGA (2004) i. m. 298–299.

⁹³ Csaba VARGA: *Comparative Legal Cultures: On Traditions Classified, their Rapprochement & Transfer, and the Anarchy of Hyper-rationalism*. [Philosophiae Iuris] Budapest, Szent István Társulat, 2012. <http://mek.oszk.hu/15300/15386>, 34. [Eredetileg: VARGA (2007) i. m.); magyarul: VARGA Csaba: Összehasonlító jogi kultúrák? *Jogtudományi Közlöny*, 2001/10. 409–416. (<http://mek.oszk.hu/15100/15172/15172.pdf>, 32.)] [„the starting point is no longer either the law of a nation or its sectoral

7. 'Jogi kultúrák' és/vagy 'jogi hagyományok'?

Pontosan az ezredfordulón jelent meg a komparatizmus nagy öregje, H. Patrick Glenn tollából a világ e topikát érintő könyvterméséből a máig nemcsak leginkább korszerű, de egyszersemind talán legátfogóbb és legelmélyültebb áttekintés a valaha létező/létezett jogrendszerekről s főként háttérgondolkodásokról, immár az utóbbi megnevezéssel: 'jogi hagyományok'⁹⁴ – bizonyosan nem elsőként e címmel, de határozottan elnevezési divatot teremtve. Úgy vélekedik választott tárgyáról szerzője, hogy „adott alaptéma/alaptémák körül szervezett adatok laza együtteséből emelkedik ki valamiféle 'köteg', 'szerszámláda', 'nyelv', 'játéktér', 'ágyás', 'rongyoszsák' vagy 'csecsebecsegyűjtemény' gyanánt a hagyomány”, ami „kétség kívül normatív, mert megmondja, hogy miképp kell cselekednünk. Normativitása annak időnként megerősített közös ítéletéből fakad, hogy értékes a tartalma s ezért a jelenben is alkalmazásra kell számítnia.”⁹⁵

history, but the cultural medium in continuous formation, in which references, as the fixed and fixing points of human thinking and action—beliefs and values, preferences and aims, traditions and skills, methods and procedures—may have developed in a given (and not another) way, that is, the medium in which a certain (and not another) notion of order and the associated (and not another) store of instruments (with a proper conceptual scheme and the role it may attribute to abstract logic) could evolve. If, in an inverse move, we start thinking from the endpoint, this explains why the comparative study of legal cultures neither supposes any kind of codified list, nor any set of questions, nor taxonomy, nor previously established methodology, regarding (or following) which the discipline of comparative legal cultures and its focus on the whole variety of cultures and ages should provide a response. Just to the contrary. According to its inherent approach, out of itself and through its in-built learning processes, each culture generates proper (general and sectoral) formations, frameworks and schemes, often ones and in manners characteristic exclusively of it—approaches and problem-sensitivities, organisational principles and notional distinctions, institutionalisations and procedural paths, methods and skills—, which are suitable, in their systemic totality, to define the specific character of an order which is going to be described by us *a posteriori* as a legal one, particular to the given culture.”] Idézi – rövidítetten – Fernanda Mambrini RUDOLFO: *O modelo garantista na interpretação e na aplicação dos direitos fundamentais. Um estudo comparado do posicionamento processual penal do Supremo Tribunal Federal Brasileiro em 2015 e 2016.* [Dissertação.] Florianópolis, Universidade Federal de Santa Catarina, 2017. 322. („No entanto, nem todos os usos ou definições da »cultura jurídica« são decorrentes puramente da visão sociológico-jurídica do mundo. Há também maneiras mais exigentes e sutis de se entender o conceito. Varga também conectou usos de conceitos comparativos atualizados, como »cultura jurídica« e »tradição jurídica«, que transcendem os limites do positivismo jurídico, de modo que a própria descrição interna do direito seja substituída por uma descrição externa do direito. Para simplificar uma grande questão, o ponto de vista epistêmico a partir do qual a lei é concebida mudou de dentro para fora. Aqui encontramos diferentes quadros antropológicos, social-históricos, sociológicos e culturais. Para Varga, a mudança no direito comparado parece ser, com razão, uma mudança da epistemologia positivista para o quadro social-histórico mais amplo. Ele define a »cultura jurídica« de uma maneira que parece conter elementos de múltiplos campos que estudam o direito, não apenas estudos jurídicos, mas sociologia, filosofia, história e filosofia.”)

⁹⁴ H. Patrick GLENN: *Legal Traditions of the World. Sustainable Diversity in Law.* Oxford–New York, Oxford University Press, 2000.

⁹⁵ H. Patrick GLENN: *Legal Traditions of the World. Sustainable Diversity in Law.* Oxford–New York, Oxford University Press, 2004. 15. („A given tradition emerges as a loose conglomeration of data, organized around a basic theme or themes, and variously described as a 'bundle', a 'toolbox', a

Maga a ‘hagyomány’-terminus a római jog *traditio*-fogalmából – az ‘átadás’-ból – származik többszörös áttétellel.⁹⁶ Szokásos meghatározásai egyfelől valamely csoport azonosságának meghatározására való alkalmasságában rejlő értékét,⁹⁷ másfelől ennek kizárólag a mindenkori jelen által retrospektíve történő megerősítése általi aktiválását (aktiválhatóságát/aktiváltságát) hangsúlyozzák.⁹⁸

A *jogi kultúrának* a *joghagyománytól* való különbözősége gyakran elmosódik⁹⁹ vagy éppen szűkítő értelmezést nyer, mintha bármiféle hagyomány lehetne történelmileg általánosíthatóan egyetemes, vagyis olyan, mint amelyből kultúra csak olykor, célszerű építkezés esetén és eredményeként emelkedhetné ki.¹⁰⁰ Pedig pontosan fordított a helyzet, és – különösképpen a jog tekintetében – „*kultúra*’ az, amiben értelmezzük magunkat/világunkat, a ‘*hagyomány*’ viszont csakis a kultúra olyan formája, amelyben ezen értelmezés számára a múlt nyomatékos, olykor igazoló jelentőséggel bír.”¹⁰¹

Nos, 2002 őszén együtt szerepelve az Európai Jogelméleti Akadémián (Brüsszel) szervezett *Epistemology and Methodology of Comparative Law* konferencián, baráti

‘language’, a ‘playground’, a ‘seedbed’ or a ‘ragbag’ or a ‘bran-tub’.)” egyfelől, és H. Patrick GLENN: *Legal Traditions and Legal Traditions. Journal of Comparative Law*, vol. 2., no. 1. (2007) 73. („Tradition is unquestionably normative. It tells us how we should act. Its normativity derives from the collective judgment, exercised over time, that the content of the tradition is of value and should be of contemporary application.”) másfelől.

⁹⁶ A <https://www.thefreedictionary.com/tradition> írja: „from Old French, from Latin *trādītīō*, *trādītīōn-*, from *trādītus*, past participle of *trādere*, *to hand over, deliver, entrust* : *trā-*, *trāns-*, *trans-* + *dare*, *to give*”.

⁹⁷ „[A] hagyományok a legkevésbé sem bármiféle szokásosságból [...], hanem valamely adott embercsoport számára értékkel és jelentőséggel rendelkező tudásból vagy cselekvésből állanak.” https://www.scienceshumaines.com/culture-et-tradition_fr_12538.html (mars/avril/mai 2002). („les traditions ne sont surtout pas des routines quelconques [...], mais des savoirs ou des actes porteurs de valeur et de signification pour un groupe humain particulier.”)

⁹⁸ „Amit hagyománynak mondunk, nem egyszerűen adottság, hanem végső soron egy újraalkotás terméke: a múltra visszatekintve minden örökös megkonstruálja azt, ami számára átadott. Vagyis mondhatnók, hogy a hagyomány egy »fordított leszármazástatis« mintája szerint létesül, mintha kiválasztásával a fiúk hoznák létre saját apjukat.” Philippe SIMAY In: Michel BLEY (dir.): *Grande dictionnaire de la philosophie*. Paris, Larousse, 2003. [https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1200508p/f1054.item.r=tradition,1052](https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1200508p/f1054.item.r=tradition,1052;); hivatkozva J. POUILLON: *Fétiches sans fétichisme*. [Bibliothèque d’anthropologie] Paris, Maspero, 1975. művére: „Ce que l’on nomme tradition n’est donc pas simplement un donné mais in fine le produit d’une récréation: chaque héritier construit ainsi rétrospectivement ce que lui a été transmis. On a pu dire à ce titre que la tradition se présentait sur le modèle de la »filiation inversée«, le fils engendrant et choisissant son propre père.”

⁹⁹ A <https://fr.sawakinome.com/articles/public/difference-between-culture-and-tradition.html> és a <http://www.differencebetween.net/miscellaneous/difference-between-culture-and-tradition/> forráshelyei szerint pl. „társadalmi, vallási és ideologikus hagyományokból áll a jogi kultúra.” („Rechtskultur steht in gesellschaftlichen, religiösen und ideologischen Traditionen.”)

¹⁰⁰ Pedig éppen hősünk – H. Patrick GLENN: *The Nationalist Heritage*. In: Pierre LEGRAND – Robert MUNDAY (ed.): *Comparative Legal Studies: Traditions and Transitions*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003. 78. et seq. – az, aki a ‘jogi kultúra’-fogalmat a nyugati állameszméhez kapcsolja.

¹⁰¹ VARGA Csaba: *Comparatio a jogtudományban s a jogi oktatásban: Alaphelyzetek, érzékenységek és problémák egy multikulturális világban*. In: VARGA Csaba: *Elméleti jogtudomány: Körkép, dilemmák, útkeresések*. [Tanulmányok 36] Budapest, PázmányPress, 2017. <http://mek.oszk.hu/17900/17995/17995.pdf>, 485., 100. jegyzet.

indíttatásból még előadásom előtt odajött hozzám Glenn, ám beszélgetésünk folyamán már eleve és erőteljesen kifogásolva, hogy miért használom tárgy-megjelölésként a ‘kultúra’ terminusát, hiszen – úgymond – megosztó, s politikailag sem korrekt, mert hogy a germán romantikából kinőve a Harmadik Birodalom egyik fétiséül szolgált. Pedig a mindkettőnk számára apánk korú egyik amerikai nagy előd akkor már jónéhány évtizede tisztázta, hogy nem egyenértékű, nem is egymás mellé rendelt, hanem lehetséges válfajokhoz érkező két külön fogalomról van itt szó. Merthogy – írja az előd John H. Merryman – „A jogi hagyomány a jogrendszeret azon kultúrához viszonyítja, amelynek maga is részleges kifejeződése, s ezzel kulturális perspektívába helyezi.”¹⁰² S vele szemben magam az előadott dolgozatban, amit Glenn már előre olvashatott, pontosan arról értekeztem, hogy

„A hagyomány nem más, mint valamiféle korábbi, eredendő, mintául szolgáló forrás vagy példakép tudata egy olyan kultúrában, ahol igénylik a múltból eredő folytonosságnak ösztönző vagy igazoló erőként történő felhasználását. A ‘jogi hagyomány’ így maga sem lehet egyéb, mint viszonyfogalom; tehát nem áll fenn másként, mint egy sajátos kapcsolódás termékeként. Hiszen nem maga a múlt darabja vagy vonatkozása a hagyomány. Önmagában nem is a külső-belső bizonyosságkeresés, biztonság utáni sóvárgás, a megerősítés vagy utat mutató lehetőségének kutatása a hagyomány. Hanem pontosan e kettő találkozása: a múlt valamely szejletének kiválasztása vagy valamiféle néki tulajdonított jegynek minősítése azért, hogy benne és általa történhessék meg a jövő perspektívájában látott jelennek valaminő elmúlthoz mint ragaszkodásra érdemeshez – mert önmagában értékeshez – kapcsolása.”¹⁰³

Érdekes módon problémázásainak summázataként ugyanezen konferencián az összehasonlító jogtörténész világnagyság, Alan Watson történetesen a ‘jogi kultúra’ és a ‘jogi hagyomány’ kategoriális azonosságára konkludált.¹⁰⁴ Ezzel szemben egy évtized múltán az említett finn Jaakko Husa már külön tanulmányt szentelt a gyakorlatilag köztem és korábban Nelken, majd Glenn közti rejtett, bár Husa által éppen pontosan érzékelt, mert bár hallgatlagos, mégis valóságos polémia feloldására, s ráadásul ennek végkövetkeztetéseként nékem adott igazat. Eszerint a joghagyomány fenti értelmében „életképesnek tetszik a ‘jogi hagyománynak’ a ‘jogi kultúra’ részeként történő felfogása,

¹⁰² John H. MERRYMAN: *The Civil Law Tradition: An Introduction to the Legal Systems of Western Europe and Latin America*. Stanford, Stanford University Press, 1969. 2. (“The legal tradition relates the legal system to the culture of which it is a partial expression. It puts the legal system in to a cultural perspective”.)

¹⁰³ VARGA Csaba (2004) i. m. <http://mek.oszk.hu/15100/15172/15172.pdf>, 52–53. Beszélgetés-vitánk leírása uo., 7. jegyzet; s felidézi még Glenn oldaláról E. H. Трикоз: Всемирный конгресс компаративистов в Японии (г. Фукуока, The IACL World Congress – 2018): тематический обзор. *Вестник Российского университета дружбы народов Серия: Юридические науки*, vol. 22., № 4. (2018) 608-609., egész írásának mintegy egyötödét szánva a két fogalom közti azonosság/különbözőség ismertetésére.

¹⁰⁴ Alan WATSON: Legal Culture v Legal Tradition. In: Mark VAN HOECKE (ed.): *Methodology and Epistemology of Comparative Law*. Oxford–Portland, Or., Hart Publishing, 2004. 1–6.

amennyiben az nem más, mint – idézi újra tőlem – »valamiféle korábbi, eredendő, min-tául szolgáló forrás vagy példakép tudata egy olyan kultúrában, ahol igénylik a múltból eredő folytonosságnak ösztönző vagy igazoló erőként történő felhasználását.«¹⁰⁵

Mulatságosnak kell felfognunk, de Husa – érezhetve Glenn részéről a *political correctness* kényszerében történő önaggódó vezéreltséget – végül még arra is indítatva érzi magát, hogy külön megvédjen engem attól, hogy ezért bárki ennek örvén bármiféle nárcisztikumra gondolhasson. Költőien megkérdezte hát, mintegy Glennhez intézve szavait: „Ráadásul miért ne lenne átörökíthető egy így felfogott ‘kultúra’, és vajon miért ne lehetne ez ugyanúgy megértő más kultúrákhoz való viszonyában?” S jegyzetben adta meg erre a választ, miszerint

„Adott írásában például Varga egyértelmű abban, hogy megközelítésében az »összehasonlító jogi kultúrák« kifejezetten kritikus azzal szemben, amit »a tudományban etnocentrizmusnak, a politikában kulturális imperializmusnak, a gyakorlatban pedig újgyarmatosításnak szoktak nevezni«. A legmesszebbmenőkig – folytatja – tolerancia jellemzi ezt a megközelítést, hiszen szerinte »a jogintézmények megközelítésében is a rendért munkálkodó ember személyes és közösségi teljesítményét kell látnunk, s amennyiben értéket hozott létre, úgy azt ilyenként kell megbecsülnünk és megőrizni igyekeznünk.«¹⁰⁶

Eszerint el- és visszaérkeztünk a dolgok lényeglátására képes józan megközelítés legegyszerűbb alapigazságához.

Summázatunk így ez: a jog kulturális termék; jegyei s működésmódjai mind kultúrán belüliek és egyszersmind kultúra-függőek; voltaképpeni jelentése és ezzel a léte maga sem belülről magyarázódik, hanem az alapul szolgáló kultúrából adódik, annak kontextualizáló pozicionálásából; ennek folytán azonossága, változása, más jelenlégekhez való viszonya sem egyéb, mint mind-mind a kultúra-teremtette összefüg-

¹⁰⁵ HUSA (2012) i. m. 25., idézve benne saját – VARGA (2005) i. m. 183. – meghatározásomat. („it seems even viable to conceive ‘legal tradition’ as a part of ‘legal culture’ so that it is »awareness of an earlier inherent pattern of culture, taken as the source of and inspiration to community identification«.”)

Utóbb ez, úgy tetszik, fogalomértelmezésként – általánosan, túl a jog diszciplináris körén – nemzetközileg úgyszintén elfogadtaást nyert, miszerint „a kultúra részei a hagyományok” („traditions are part of the culture”); vö. <https://fr.sawakinome.com/articles/public/difference-between-culture-and-tradition.html> és <http://www.differencebetween.net/miscellaneous/difference-between-culture-and-tradition/>.

¹⁰⁶ HUSA (2012) i. m. 23. és 97. jegyzet. {VARGA Csaba (2001) i. m. 45–46. és 46.} [„Moreover, why could this sort of ‘culture’ not be handed down like a tradition or why it could not be tolerant in its relation to other cultures?” / „E.g., in Varga (Comparative Legal Cultures?” [2007]) it is easily read that »comparative legal cultures« approach is openly critical against »ethnocentrism in scholarship, cultural imperialism in politics, and neo-colonialism in practices«. This approach appears sincerely to be, too, tolerant: since »we also have to recognise individual and collective accomplishments in all human attempts at creating order, and provided they have produced values, we have to appreciate and try to preserve these as such«.”]

géseknek a folyománya; avagy, röviden tehát: „*extra culturam nihil datur*”.¹⁰⁷ Ebből következően pedig jogtól hordozottsága esetén a bármiként felfogott jogi kultúra sem lehet végül más, mint a jog ontologikumának egy vetülete, elszakíthatatlan összefüggésrendszerének szerves és végső meghatározó összetevője.

8. Végkövetkeztetés

Azok az elnevezések, felfogások, terminusként való használatok, amiket a ‘jogi kultúra’/‘jogi kultúrák’ ill. ‘jogi hagyomány’ kapcsán a jelen írásban áttekintettünk, saját megközelítésükben, értelmezésükben s alkalmazási tartományukban elvileg mind helyénvalók és védhetők lehetnek, ha és amennyiben kellő világossággal és egyértelműséggel az adott tárgyban és kellő módon s mélységben megalapozást nyertek.

Hiszen nem a valóság bír nevekkal és fogalmakkal, hanem elnevezésünk és fogalmiasításunk¹⁰⁸ az, amelynek közbejöttével a valóság valamely vonatkozását – annak végtelen és kimeríthetetlen mélységű és variabilitású összefüggéseiből csupán elemzésünk kedvéért kiemelten – egyáltalán szemügyre vehetjük: leírhatjuk, s esetleg még kiemelésre kerülő más vonatkozásokkal összevethetjük.

Olyan kérdés ez, amelynek tudományfilozófiai megválaszolása néhány konceptuális alapot illetően – s nem feltétlenül többen – már megtörtént. Ennek sugallata szerint szemben olyan mesterségesen elkülönített valóság-darabokkal, amelyek közt egymáshoz való viszonyukban esetleg éles elhatárolásokkal találkozhatunk s így biztosnak tetsző meghatározásokkal élhetünk, vagyis az ún. *osztály*-fogalmakkal, a tárgyat illetően itt és most tárgyalt ún. *rend*-fogalmaknál a vizsgálódásunk által igényelt mélységben csak és legfeljebb jellemzést adhatunk.¹⁰⁹ Egy más szempontú – későbbi – szétválasztás értelmében az előbbieket *posztulátum*oknak minősülnek, szemben az utóbbiakkal, mint közvetlenül felfogott *intuitív szóhasználat*okkal, melyekben elsődlegesen a kommunikációban közlésre kerülő gondolat átvitelének remélt sikere lesz kiválasztásuk/használatuk döntő tényezője.¹¹⁰

¹⁰⁷ Érvéleiseiben használja ezt kedvvel és visszatérően Pierre LEGRAND: *The Impossibility of »Legal Transplants«*. *Maastricht Journal of European & Comparative Law*, vol. 4., no. 2. (1997) 120. Ld. még Pierre LEGRAND: *Le droit comparé*. [1997.] [Que sais-je?] Paris, Presses Universitaires de France, 2015. <https://www.pierre-legrand.com/le-droit-compare.pdf>, 82.

¹⁰⁸ Meghatározás szerint a fogalom nem más, mint egy elvileg a világnak és gondolhatásának a teljességét felölelő gondolati rendszerben definitíve megkülönböztetett elemet jelző szó; szemben bármiféle egyéb elnevezéssel, ami nem lehet más, mint merőben jobb híján, ám a kommunikációban mégis konvencionális eredményező, tehát szakmai s közbeszédi elfogadottságot nyerő pusztán szó vagy megnevezés. Érdekes módon az angol nyelvhasználat még gyakran filozófiai traktátusokban sem feltétlenül érzékeli e különbséget, s ezért, ha kell, inkább konstrukciót épít a mégis szükséges megkülönböztetésre, amint ez a tárgyalásra kerülő mindkét példánál is egyként látható.

¹⁰⁹ Carl G. HEMPEL – Paul OPPENHEIM: *Der Typusbegriff im Lichte der neuen Logik. Wissenschaftstheoretische Untersuchungen zur Konstitutionsforschung und Psychologie*. Leiden, Sijthoff, 1936.

¹¹⁰ F. S. C. NORTHROP: *The Logics of the Sciences and the Humanities*. New York, The Macmillan Co., 1947. <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.46373>, 82. [„concepts of intuition / postulation” („meaning proposed for it theoretically by the postulates of the deductive theory in which it occurs.”)]

A tudományfejlődés leggyakrabban maga a tudományos munkásság egyik leginkább központi eleme, az *analitikum* – vagyis az új felismerést követő kísérleti fogalmiasítás, majd annak legkülönfélébb oldalokról történő verifikációja/falszifikációja – nyomán a növekvő fogalmi differenciáció mentén halad. Új meglátás volt egykor jog és kultúra kapcsolása, aminek valamiképpen önálló létet feltételező megközelítés- és felfogás-módja ugyanakkor tarthatatlannak bizonyult – annak ellenére, hogy megkísérelték specifikálatlan általánosságának szociológiai tényezőkként értékelt komponensekre történő lebontását.¹¹¹ A jelen tárgyat tekintve így egy olyan fogalmiasítás bizonyult ez idő szerint operatív hasznosíthatónak, amely nem lát ebben többet, mint maga a jog bizonyos vonásainak más jogrendekkel közös – történelmi s fejlődésbeli – csoportjellemzőjét, amelyen belül a civilizációtörténetünkben kialakult különféle eszményű és felépítésű jogrendek már egymástól viszonylag elkülönítetten specifikálhatók.

¹¹¹ Úgyszólván a *Recht und Kultur* XIX. századvégi német problematizálásával egyidejűleg hasonló eshett meg a *Volksgeist* akkor már bőven használt – túlhasznált – terminusával is: specifikálás híján a jog háttérnek immár saját leíró erő nélküli merő utalásává lett, így például Rudolf STAMMLER szemében – Über die Methode der geschichtlichen Rechtstheorie. In: Rudolf STAMMLER – Theodor KIPP (hrsg.): *Festgabe zu Bernhard Windscheids fünfzigjährigem Doctor-Jubiläum*. Zwei Abhandlungen. Halle, M. Niemeyer, 1888. 6. – egyenesen „miszticizmus”. S mint a ‘jogi kultúra’ operatív fogalom tétele egyes kísérleteinél – magyarázza így Hans-Peter HAFERKAMP: »Needs« – Pandectists between Norm and Reality. In: Yasutomo MORIGIWA – Michael STOLLEIS – Jean-Louis HALPERIN (ed.): *Interpretation of Law in the Age of Enlightenment: From the Rule of the King to the Rule of Law*. [Law and Philosophy Library 95] Cham, Springer, 2011. 114–115. –, a tényezőkre bontást szándékolta egy másfél évszázaddal korábbi német szerző is – Wilhelm ARNOLD: *Cultur und Rechtsleben*. Berlin, Ferdinand Dümmler, 1865.; ill. Wilhelm ARNOLD: *Cultur und Recht der Römer*. Berlin, Ferdinand Dümmler, 1868. –, e szerzőnek az első művét indító Vorrede. és Einleitung. részeinek kifejtése szerint abból a kétségtelen tényből kiindulva, hogy a jog választási lehetősége elvileg végtelen; ám választás, valamiféle választás végül mindazonáltal megесik. És mi lesz az? Nos, nem más, mint amit az alapul szolgáló életviszonyok (*Lebensverhältnisse*) diktálnak.

